

ORPHEUS NOSTER

A Károli Gáspár Református Egyetem
történeti és filológiai folyóirata

ÚJKOR ÉS LEGÚJABB KOR

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: SEPSI ENIKŐ, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FEHÉR BENCE

Szerkesztők: IMREGH MONIKA
VASSÁNYI MIKLÓS

Olvasószerkesztő: FÜLÖP JÓZSEF

*A megjelenetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket
a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com*

ISSN 2061-456X

Az első borítón:

A Szolyvai Emlékpark siratófala.

Forrás: <http://www.magyarország-szep.hu/Szolyva/target16.html>

(Letöltve: 2009.07.16.)

A hátsó borítón:

A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13: „Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu, és széles az az út, amely a veszedelemre visz...”

KÁLVIN *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján.

Kiadó: Antonius Rebulius, Genf 1561.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: www.kre.hu

TARTALOM

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Jelenkorkutatás és politikai diktatúra társadalomtörténeti nézőpontból 7

BALATON PETRA

A székelly falusi társadalom közösségi színtere.

Népházak, szövetkezeti házak 30

BOGNÁR ZALÁN

A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elburcolása

szovjét hadifogságba 46

GALAMBOS ISTVÁN

A Nemzeti, valamint a Földigénylő Bizottságok szerepe a

demokrácia álarcát öltő proletárdiktatúra kiépítésében Keszthelyen. 61

ISTVÁNFFY MIKLÓS

Egyiptomi építészeti hatások az esztergomi bazilika altemplomában.

Adalékok a magyar klasszicista építészeti egyiptizáló stílustörekvéseihez 72

KLEMM LÁSZLÓ

Franz Kafka A fegyencgyarmaton c. elbeszélésének további

bibliái vonatkozásai 83

RECENZIOK

MARSCHAL ADRIENN

Bokodi-Oláh Gergely: *Fonyód, 1956.*

Fonyód Város Önkormányzata, Fonyód, 2011. 109 p. 92

CSERVENKA FERDINÁND

M. Kiss Sándor – Raffay Ernő – Salamon Konrád:

Magyarország sorstragédiái a 20. században, Budapest, Éghajlat Kiadó, 2011. 95

KONFERENCIA-BESZÁMOLÓ

CSERVENKA FERDINÁND – FARKAS TIBOR

1956 – a vidék forradalma

Történelmi konferencia Törtelen 98

SZÁMUNK SZERZŐI

BALATON Petra PhD (1974), történész, KRE BTK, egyetemi adjunktus

BOGNÁR Zsolt PhD (1963), történész, KRE BTK, egyetemi docens

CSERVENKA Ferdinánd (1979), történész-hadtörténész, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat

FARKAS Tibor (1976), történész, PPKE BTK, doktorandusz

GALAMBOS István (1976), történész, PPKE BTK, doktorandusz

ISTVÁNNFY Miklós (1974), művészettörténész, Prímási és Főkapitányi Levéltár

KLEMM László PhD (1965), irodalomtörténész, germanista, KRE BTK, egyetemi docens

Ö. KOVÁCS József PhD (1960), történész, KRE BTK, egyetemi docens

MARSCHAL Adrienn (1984), történész, PPKE BTK, doktoranda

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Jelenkorkutatás és politikai diktatúra társadalomtörténeti nézőpontból

Aki a régmúlt korok felől szemléli a 20. századi történelmet, gyakran felveti a kérdést, hogy a diktatúrák „leleplezésén” túl miért olyan fontos a kutatás, hiszen ezek a rezsimek lényegében önmeghatározásuk szerint is diktatórikus politikai hatalmat és uralmat jelentettek. A jogállami normák hiányát eleve jelzik az összeomlás során tapasztalható kényszerű beismerések és az új törvények szerinti eljárások. Képzletbeli kritikuskunk a jelenkortörténet-kutatás bármilyen eredményét a korszak lezáratlansága, közelsége és a hiányzó alap kutatások miatt is kérdésesnek tarthatja. A kételkedő értelmezésre többféle válasz adható, amelyek madártávlati perspektívából nézve a történetkutatás folyton visszatérő problémáira is vonatkoznak. Ezek közül emelnék ki néhányat az alábbiakban. Érdeklődésem fókuszában elsősorban a szovjet típusú rezsimek kialakulásával kapcsolatos tényezők állnak.

A bevezető sorokban feltett kérdésre előljáróban röviden azt válaszolom, hogy ha a hatalmi/uralmi kapcsolatok kölcsönhatásos folyamatai nem érdekelnek bennünket, hanem csak megmaradunk a fekete-fehér kategorizálásnál, akkor valóban unalmas tevékenységnek tűnhet a diktatúra kutatása. Ezt lehetőleg elkerülve, kutatási célkitűzéseim egyik lényeges pontja a struktúráknak, a folyamatoknak és a cselekvéseknek egy alulnézeti, és ennél még kiemeltebb, mindennapi perspektívából kiinduló konstruálása.¹ E mögött az a józan belátás van, hogy az emberhez minden időben a legközelebb „a mindennapi életnek az a zónája áll, amelyet közvetlen testi cselekvéssel elérhetek.”² Az okok és okozatok sokszor naiv megismerési láncolatán túl a „többszörös egymásutániségot”³ és, persze, az egyidejűségeket kellene ábrázolnunk, hogy minél inkább életszerűségükben láthassuk meg a diktatúrában kialakult viselkedésformákat.⁴

¹ A lezárt kutatás az 1945 utáni vidéki Magyarország, részben magyar-német összehasonlításban történő elemzésére irányult.

² Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest, 1998. (A továbbiakban Berger–Luckmann 1998.) 41.

³ A probléma-felismeréshez ld. például: „Ok és okozat: ilyen kettőség valószínűleg sohasem létezik, a valóságban egy kontinuum áll előttünk, [...] A gondolkodó. – Ő gondolkodó: vagyis ért hozzá, hogy egyszerűbbnek lássa a dolgokat, mint amilyenek.” Nietzsche, Friedrich: *A vidám tudomány.* Budapest, 1997. 143, 177.

⁴ „...a ‘szubsztancialista’ és naivul realista felfogás minden gyakorlatot [...] önmagában és önmagáért tekint, függetlenül minden más gyakorlattól, amelyek helyette állhatnak; [...] Vagyis minden társa-

Egy további, szintén gyakran megfigyelhető álláspont szerint a jelenkortörténeteket természetes módon a személyes életpályából visszatekintve értelmezzük. Bármennyire is nehéz, ezzel szemben célszerűnek gondolom, hogy ne csupán a vége, az események ismeretének perspektívája felől közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem elsősorban annak belső, kortársi életvilágai, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat, egyéni és kollektív cselekvéseket, folyamatokat, döntéseket, sodródásokat.⁵ Azért is gondolom fontosnak ezt a nézőpontot, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodási horizontjában igen erős a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. Ez képezte az egész szocialista projekt központi elemét, ami átszötte a viselkedési mintákat. Az akkor keletkezett szövegek mai olvasója óhatatlanul is hasonló csapádba esik, ha nem veszi tekintetbe, hogy az említett program is csak egy doktrína volt, amelyben sokszor inkább a sémák megszokásáról, s nem pedig valamilyen szükségszerűségről volt szó.⁶ Erre a kérdésre vissza fogok még térni, annyit azonban itt is érdemes rögzíteni, hogy a marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot.⁷ Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás érvényességét.

Egy további fontos kérdés, hogy milyen tudományos hozadéka lehet – Fél Edit egyik írásából⁸ kiindulva – a saját diktatúrájában kutató munkájának? Milyen fel-

dalmat minden pillanatban társadalmi pozíciók összességének kell tekintenünk, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek [...] és javak [...] együtteseinek (homológia). E tevékenységek és javak már maguk is egymáshoz képest határozódnak meg (relacionálisak).” Bourdieu, Pierre: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, 2002. 13–15.

⁵ Lényegében arról van szó, hogy valamiképpen meg kell értenünk azokat a gondolkodásmódokat, amelyek alapján a korábbi generációk saját múltjukat, múltképeiket értelmezték. Vö. Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Budapest, 1998. Ford. Láncki András. 49. Utalni kell itt a tapasztalat ismeret- és tudományelméleti alapfogalmára, amely lényegében a tudás megszerzését, az élmény- és cselekvési mintákat foglalja magába. A tapasztalat egyrészt az elmúlra irányul, annak emlékezete hozzájárul a jelenbeli cselekvési orientációhoz. Az emlékezetbe vésődés révén a tapasztalati elemek idővel ismeretekké és szokásokká váltak. Másrészt az emlékezés és emlékezet egyben feltételek is a tapasztalat számára. Pethes, Nicolas – Ruchatz, Jens et al. (Hgg.): *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon*. Hamburg, 2001. (A továbbiakban Pethes – Ruchatz 2001.) 150–151.

⁶ Szintén a 20. századi jelenkortörténet előtti időkből származó figyelmeztetés Tocqueville-től, hogy ne keverjük össze a megszokottat a szükségszerűvel. Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002. 117. Mannheim más nézőpontból vizsgálódva, de az előbbiekkal is összefüggésben a „szocialista-kommunista elméletet” az „intuicionizmus és a végletes racionalizálni akarás szintézisének” tartotta, majd így folytatja: „A marxizmus gondolkodása ekképp az irracionális tett racionális gondolkodásként jelenik meg.” Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, 1996. 150, 155. Az intézményesüléshez ld. Kaminski, Antoni Z.: *An Institutional Theory of Communist Regimes. Design, Function, and Breakdown*. San Francisco, California, 1992. 18–19.

⁷ Ld. ehhez Leopold Labedz bevezetőjét: Kolakowski, Leszek 1971: *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility*. London, 1971. 17.

⁸ Fél Edit: A saját kultúrájában kutató etnológus. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél*

adatokkal találja magát szembe az ember? Normatív módon erre a kérdésre a válasz elvileg az lehet, hogy éppen úgy kell eljárnia, mintha a középkori vagy a „hosszú 19. század”-i jelenségeket vizsgálna. Ezt azonban nem problémának, hanem sokkal inkább helyzetleírásnak tekintem. Egyfajta fegyelmezett szubjektivizmussal igyekszem a személyes nézőpontokat besorolni sok „túlélő” kortársam versengő emléképei és értelmezései közé.⁹ Az egymással gyakran szembenálló emlékezetformák, igazságok közismerten a jelenkortörténészek sokszor nem kedvelt „ellenfelei”, hiszen rendszerint élő emberek megnyilvánulásairól, élő kommunikációról van szó.

Aki a diktatúra nyomasztó jelenségeivel foglalkozik, az sokszor egyfajta gyászmunkát végez.¹⁰ Egyrészt a múlttal való ilyen típusú szembenézés elkerülhetetlen feladat, és bizonyos szempontból gyógyító hatású is lehet, hiszen a brutalitások és félelmek emlékképének közelív tétele sajátos módon el is távolít, valamilyen módon fel- és átdolgozhatóvá teheti a traumákat.¹¹ Gondoljuk ezt végig az ezzel ellenkező alternatívában, a tabusítás keretei között! Ugyanakkor, ahogy például Marc Bloch is írja, a történésznek a képzelőerejére éppúgy kell támaszkodnia, mint a történeti forrásaira, főként a dokumentumokra.¹²

A történetkutatói beszédmódokról

Érinteni kell a jól ismert „kánonokat”, amelyek közül bármelyik „nem adott valóság, hanem vízió, sohasem utazás, hanem megközelítés.”¹³ Annak ellenére, hogy a jelenkortörténet-írás normái nem térhetnek el a „tudomány köztársaságának” elvárásaitól, mégis vannak sajátosságai.¹⁴ Ez olyan kutatási irány, amelynek képviselői

.....
Édit néprajzi tanulmányai. Pozsony, 2001. 370–377.

⁹ Erre a kérdéskörre több helyen utalt Glatz Ferenc, Kende Péter és Ormos Mária az 1990 utáni első átfogó jelenkortörténeti konferencia kötetében: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1995. A fegyelmezett szubjektivitáshoz ld. Botond Ágnes: Pszichohistória. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, 2003. 532–555.

¹⁰ Bár az élet érzelmekből áll, azok kutatására és magyarázatára a történetkutatói művekben általában mégsem vállalkozunk. Vö. Elster, Jon: *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban.* Második, javított kiadás. Budapest, 1997. 67.; Frevert, Ute: Angst vor Gefühlen? Die Geschichtsmächtigkeit von Emotionen im 20. Jahrhundert. In Nolte, Paul et al.: *Perspektiven der Gesellschaftsgeschichte.* München, 2000. 95–III.

¹¹ Alexander, Jeffrey C.: Toward a Theory of Cultural Trauma. In Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity.* Berkeley, Los Angeles, London. 2004. (A továbbiakban Alexander 2004.) 1–30.

¹² Bloch, Marc: *A történetész mestersége. Történetelméleti írások.* Budapest, 1996. (A továbbiakban Bloch 1996.) 41–54.

¹³ Halász Gábor: A kritikáról. Jegyzetek. In Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások.* Budapest, 1981. 1012.

¹⁴ Weidenfeld, Werner – Lutz, Felix Philipp: Die gespaltene Nation. Das Geschichtsbewusstsein der

különböző kontextusok miatt sokszor változtatják megközelítési módjaikat.¹⁵ A politikatörténet nézőpontjai közül válogatva, az egyik szerző a *master narrative* következő formáit sorolja fel. 1. Egy progresszív magyarázat, amely például a háború utáni felépülésből, Európa modernizálásából, vagy éppen a nyugat-európai integráció szempontjából kiindulva ábrázolja a nyugati civilizáció történetét. 2. A tragikus narratíva (Hobsbawm) katasztrófa-történetként tárja eléink a folyamatokat. 3. Regresszív narratíva, amely a dekolonizációs folyamat részeként az európai súlyvesztés története és a globalizáció képe. 4. Lehetséges egy dialektikus magyarázat is, amely kapcsolattörténetekben, a hidegháborús, nyugat-keleti megosztottság ábrázolásában találja meg a történelmi munka fő feladatát. 5. A perifériális közelítésmód a „kicsik” nézőpontjából láttatja a történeteket. 6. Végül a katasztrófális narratíva a hanyatlás, a növekedés határainak veszélyeire koncentrálna fejt ki véleményét.¹⁶ Érzékelhető, hogy ezek a közelítésmódok elsősorban a hagyományos politikatörténeti narratívákat illesztik kronológiai rendbe, másrészt kevésbé támaszkodnak más tudományterületek tematikus beszédmódjára.

A fentiek alapján, elvi és módszertani szempontból is érdemes végiggondolni a jelenkortörténetek előtt álló konfliktusokat vagy sajátosságokat, amelyek jelentős része valóban elkerülhetetlennek látszik. Az első probléma az időbeli közelségből adódik, ugyanakkor ez elvileg nem jelent alapvető módszertani különbséget. A második kérdés, hogy sokszor nem lehet tudni, hol húzódik a megélt és a kutatott időszak határa. Harmadszor, az előbbiekből is fakadóan jelentős szerepe van a politika és a tudomány kapcsolatának.¹⁷ Negyedszer, más korszakokhoz képest a (jelenkori) történetírás legnagyobb vetélytársává itt válik a média, és az ott megszólaló különböző helyzetű közszereplők viselkedése. Ötödször, hiányzik a konszenzus a szűkebb szakmában a tudományterületi lehatárolódást illetően. Hatodik konfliktusterületként önmagukban a tartalmi kérdések is jelentkeznek, amelyek az intézményesülési formákat is meghatározzák, nem beszélve azok generációs különbségeiről.¹⁸ Mindehhez további – magyar – sajátossággént hozzátehetjük a kis ország, szűk tudományos nyilvánosságából adódó következményeit, a személyes és

Deutschen nach der Einheit. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B31–32. 1992. 4–6.

¹⁵ Hockerts, Hans Günter: Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft. In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B28, 2001. 15–30.

¹⁶ Dülffer, Jost: Zeitgeschichte in Europa – oder europäische Zeitgeschichte? In *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B1–2. 2005. 18–26.

¹⁷ A kérdéskör tanulságos magyar vonatkozásaihoz ld. Klimó, Árpád: Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte. Von der Geschichte der eigenen Zeit zur Zeitgeschichte in der ungarischen Historiographie des 20. Jahrhunderts. In Nützenadel, Alexander – Schieder, Wolfgang (Hgg.): *Zeitgeschichte als Problem. Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, 2004. 283–306.

¹⁸ Jessen, Ralph: Zeithistoriker im Konfliktfeld der Vergangenheitspolitik. In Jarausch, Konrad H. – Martin Sabrow (Hgg.): *Verletztes Gedächtnis: Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 2002. 153–175.

intézményes szerveződések bel- és külföldi igazodási, sokszor tünetszerűen rövid idejű magatartásformáit.¹⁹

A korábbi évtizedekben az államilag cenzúrázott tudományosságban jelentős mennyiségű publikáció jelent meg keleten és nyugaton az ún. polgári és a marxista történetírás különbségeiről.²⁰ Ezt a kérdést csak érintve nyilvánvalóan nem feladatomban ennek az átfogó kérdéskörnek az elemzése, azonban a felvetés szintjén célszerű a problémát a történeti igazságkeresés magatartásmódjába beemelni. A történészek is mindig keresték az igazságot, talán így pontosabb, a saját igazságukat, az azonban egy új, még inkább 20. századi jelenség volt, hogy ennek kritériumait egy politikai központhoz igazították. A marxistával szemben a polgárinak nevezett elvi álláspontot leginkább az jellemezte, hogy ott nem volt egy mindenkire nézve kötelező, központi állásfoglalás, politikai útmutatás alapján megszabott határvonal.²¹

Az elméleti és forráshasználati kérdéseket illetően azon az állásponton vagyok, miszerint egy lehetséges történet, egy forrásokkal igazolható történet kifejtéséhez, kimondva-kimondatlanul, szükség van egy elméletre.²² A történeti forrás azért is fontos, mert lényegében vétőjoggal rendelkezik, tehát esetleg kizárja, hogy valami miképpen nem mehetett végbe.²³ Bármilyen, az enyémtől eltérő közelítésmóddal kapcsolatban célszerű, ha – Chris Lorenz alapján – leszögezem, hogy a történetkutatásban a legfontosabbnak a *historia* mint görög szó eredeti értelmét tartom,

¹⁹ Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2003. (A továbbiakban Bódy – Ö. Kovács 2003.) 208–240.

²⁰ A historiográfiai kérdésekhez ld. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2000.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001.; A társadalomtörténet európai strukturális összehasonlításának alapkérdéseiről és szakirodalmához ld. Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009.

²¹ Kocka, Jürgen: Parteilichkeit in der DDR-marxistischen Geschichtswissenschaft. Einige Thesen. In Koselleck, Reinhart – Mommsen, Wolfgang J., Rüsen, Jörn (Hgg.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. München, 1977. (A továbbiakban Koselleck – Mommsen – Rüsen 1977.) 263–269.; Koselleck, Reinhart: Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschließung der geschichtlichen Welt (A továbbiakban Koselleck 1977.). In Koselleck – Mommsen – Rüsen 1977. 17. A nyugat-német jelenkortörténet-írás a szovjet zónában használt nyelvi különbségekre már kezdetben utalt, jelenkortörténeti folyóiratuk első számában foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, kiemelve két sajátosságot, a retorika előtérbe helyezését és a „lözungokat”. Maetzsche, Ernst Otto: Die Parteisprache in der Sowjetzone. (Eine gruppensprachliche Untersuchung). *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte*, 1. Heft/Januar, 1953. 339–346. A német jelenkortörténeti felfogás „klasszikus”, mindenesetre sokszor idézett célja: „Wenn Zeitgeschichte hier als Epoche der Mitlebenden und ihre wissenschaftliche Behandlung verstanden werden soll, so in dem Sinne, daß es sich für uns um ein Zeitalter krisenhafter Erschütterung und einer eben darin sehr wesentlich begründeten universalen Konstellation handelt.” Rothfels, Hans 1953: Zeitgeschichte als Aufgabe. *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte*, 1. Heft/Januar, 1953. 2.

²² Ld. bővebben: Fulbrook, Mary: *Historical theory*. London, 2002. (A továbbiakban Fulbrook 2002.). 3–11.

²³ Koselleck 1977. 45–46.

ami kérdezősködést jelentett. Ezzel összhangban van az, hogy „a valóság bármi-féle nyelvi ábrázolása egyben a valóság nézőpontjait is jelenti, akár felismerik ezt, akár nem.”²⁴ Ebben az esetben sem arról van szó, hogy csak „egy valóság” lenne, a hangsúlyt az előbbi idézetben nem ide helyezem, hanem a nyelvi ábrázolás és a nézőpontok kérdésére, és az utóbbiakhoz képest fogom megszólaltatni a forrásokat, hogy azok az általam igaznak tartott történeteket minél inkább igazolják. A „folyamatos érveléskényszerből”, a tudományos nyilvánosság előtti szerepvállalásból eredeztetem dokumentált történeteimet. Ez egyben persze a kutatói nyelvvel való folyamatos kísérletezés is.²⁵

Erőszak, modernizáció, szocialista projekt

Sajátos, de a történet- és társadalomtudomány igen keveset foglalkozott az erőszak jelenségének komplex vizsgálatával.²⁶ Történészek számára ebben a tekintetben elsősorban a háborúk nyújtanak példákat, amelyek legfontosabb elemei magukban hordozzák az intézményesített kollektív erőszakot és a tömegességet. Ezen szabályszerűségek közé sorolhatók a következők: kollektív mobilizáció és az erőszak megszervezése, anyagi kár, az ellenség megölése, az erőszak dicsőítése, az áldozatok szenvedése iránti közömbösség, az erőszak gépiesítése, az idő reorganizálása, az akció kiszámíthatatlansága, a mindennapi élet dramatizálása.²⁷ Ha ez a probléma és jelenségcentrikus, a társadalomtudományi logika alapján formálódott értelmezés nagyobb hatással lenne a magyar történetírára, akkor alapvetően másként, még életszerűbben és árnyaltabban lehetne magyarázni történelmünket.²⁸ Mindez nézőpont- és léptékváltást követelne meg, azt azonban mindenképpen, hogy elszakadjunk a csak államközpontú, a külpolitikára, az individuumokra, a vezető pártpolitikusokra és a szűk értelemben vett politikára koncentráló ábrázolásoktól.²⁹

A kollektív erőszak-alkalmazás módjai alapján a 20. századi átfogó ábrázolásban az anticivilizáció-történeti rendszerekhez sorolom a nemzetiszocialista és a lenini-

²⁴ Lorenz, Chris: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”. In Thomka Beáta (szerk.): *A történelem poétikája. Narratívák 4.* Budapest, 2000. (A továbbiakban Thomka 2000.) 121–146, 141. Ld. bővebben: Berger–Luckmann 1998.

²⁵ Ankersmit, Frank R.: Nyelv és tapasztalat. In Thomka Beáta 2000. 182.

²⁶ Erről bővebben ld. Ö. Kovács József: Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában (A továbbiakban Ö. Kovács 2008.). In Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtörölások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Salgótarján – Budapest, 2008.

²⁷ Trutz, Trotha: Forms of Martial Power. Total Wars, Wars of Pacification, and Raid. Some Observations on the Typology of Violence. In Elwert, Georg – Feuchtwang, Stephan – Neubert, Dieter (eds.): *Dynamics of Violence. Processes of Escalation and De-Escalation in Violent Group Conflicts.* Berlin, Beihefte/Supplements to „SOCIOLOGICUS”, 1999. 42.

²⁸ Vö. Bettelheim, Bruno: *A végső határ. Tanulmányok.* Budapest, 1988. (A továbbiakban Bettelheim 1988.)

²⁹ Ennek a kérdésnek az átfogó áttekintéséhez ld. Bódy – Ö. Kovács 2003.

sztálini típusú kommunista rezsimeket, bár érdeklődésem elsősorban az utóbbira vonatkozik. Egyúttal persze mindkettő egymásra is vonatkoztatható. Ideologikus (ön)meghatározásuk alapján úgy is értelmezhetők mint antimarxisták és antibolsevisták, vagy antifasiszták. Ha az öndefiníción túl a gyakorlatot vesszük tekintetbe, akkor egy közösnek vehető ellenségük van, az alkotmányos állam.³⁰

Az itteni tárgyalásmód nyelvezetét részben magyarázva, és a rendkívül ambiciózus szocialista projekt újkori eredetéről történeti, hosszú távú korszakokban gondolkodva, minimálisan a 19. századi haladásról szóló elképzeléseket kell először kiemelni, amelyeket alapvetően befolyásolt az észak-amerikai és az európai iparosodás folyamata. A szocializmus programja az egész világon mint modernizációs ideológia jelent meg. Egyrészt gyors és mindent átfogó iparosítást, másrészt pedig az áthagyományozódott struktúrák radikális felbontását ígérte. Sokak számára éppen ez tette a szocialista eszmét „varázslatossá”, persze feledve-feledtetve azt, hogy ebben a bolsevik, majd sztálinista programban demokráciáról nem, csak proletárdiktatúráról volt szó.³¹ Az erőszak különösen fontos megkülönböztető, bár tabusított jegggyé vált ebben a rendszerben.

A kommunizmus kifejezést leginkább abban az értelemben célszerű használni, hogy az egy utópista program alapján kialakult társadalmi állapot. Ebben valójában a beavatkozó, ellenőrző állam túlsúlyos működése, s nem a „munkásosztály” – nyilvánvalóan fiktív, mitizált és fetiszizált – hatalma volt a meghatározó.³² Ha mozgalomnak tekintjük a kommunizmust, akkor természetesen más meghatározó elemek kerülnek előtérbe, így például maga a totális igénnyel fellépő ideológiai tanítás, a pártszervezet és a magatartásmód.³³ Éppen ezért, a jövőbeli kutatásokban célszerű lenne, ha a lehetséges módon „ideológiamentessé” tennénk a kommunizmus fedőnévvel ellátott társadalmi gyakorlatot. Ami többek között azt jelenti, hogy ebben a közelítésmódban az alaphipotézis szerint a „gyakorló kommunistáknak” valójában nem a kommunizmus (aminek konkrét jövőképe, társadalmi megvalósulása, ideje eleve tisztázatlan volt) felépítése lehetett a céljuk. Ha mégis, akkor azt csak a „társadalom megerősöklése” révén vélhették megvalósíthatónak. A „reálszocializmus” rendszer-specifikussá vált folytonos működési zavaraira tekintve, amelyeket sok-

³⁰ Steinbach, Peter: Zur Wahrnehmung von Diktaturen im 20. Jahrhundert. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B51–52. 2002. 36.

³¹ Langewiesche, Dieter: Fortschritt als sozialistische Hoffnung. In Schönhoven, Klaus – Staritz, Dietrich (Hgg.): *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*. Köln, 1993. 39–55.; Pipes, Richard: *A kommunizmus*. Budapest, 2004. 18–21.

³² A kérdéskör nemzetközi – benne a magyar – történeti összehasonlítását ld. Hübner, Peter – Kleßmann, Christoph – Tenfelde, Klaus (Hgg.): *Arbeiter im Staatssozialismus – ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit. Die DDR im ostmitteleuropäischen Vergleich*. Köln etc., 2005.

³³ A bolsevik, szovjet felfogáshoz, a „nagy történelmi problémák” erőszakos megoldási kísérleteihez ld. Friedrich, Carl Joachim: *Totalitäre Diktatur*. Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski. Stuttgart, 1957. (A továbbiakban Friedrich 1957.) 37, 49–50.; Bochenski, Joseph M.: Die formale Struktur des Kommunismus. In Bochenski, Joseph M. – Niemeyer, Gerhart (Hgg.): *Handbuch des Weltkommunismus*. München, 1958. 5–13.

szor maga a pártvezetés sem leplezett, joggal fogalmazható meg, hogy a valódi cél tisztázatlan vagy nem egy egalitárius és szociális társadalom megteremtése lehetett. A különböző történelmi szituációknak, de még inkább az egyéni és kollektív emberi magatartásmódoknak a megértése szempontjából fontos tényező az utópia varázsa.³⁴ Ez mintegy biztosította a társadalmi következmények nélküliséget, ami a 20. századi diktatúrák „sikereinek” egyik meghatározó jelensége volt.³⁵

Alapvető elméleti és gyakorlati kutatási kérdés, hogy a kollektív, a politika által motivált erőszaknak milyen általános és konkrét rendszerekhez köthető vonásai vannak? Távolabbra, a 18. századig visszatekintve, az újkori történelemben a francia forradalom tűnik mindenképpen jelentős fordulópontnak, amikor a korábbi erőszakkésztséget úgymond egy politikai renddel összekötötték, amelyben már elsősorban az emberek tömeges mobilizációját, nagyrészt a nemzetalkotás céljából is megvalósították.³⁶ Ennek a változásnak a tanulságait összegezve, az új- és jelenkori történelemben az erőszakra vonatkozó általános jellemzőket és körülményeket keresve, megnevezhetők olyan elemek, amelyek bizonyos szabályszerűségeket és tendenciákat mutatnak, és egyben a jövőbeli kutatások hipotéziseit is nyújtják. Az első az igazolási törekvés, ami egyúttal egy átfogó, globális érvényű ideológiát és egy távoli célt, utópiát kínál, a kommunista program esetében az „új ember” társadalmát.³⁷ A második elem egy ellenségre való – tegyük hozzá, tömeges –, kondicionált függést jelent, ami természetéből fakadóan, érzelmileg rendkívüli módon telített.³⁸ A faji vagy osztályalapon kijelölt és diabolizált ellenséget mint életveszélyes, fenyegető tényezőt állítják színpadra. A harmadik, a politikai diktatúrák történelmi példái szerint nélkülözhetetlennek bizonyuló pillér egy működőképes

³⁴ Bauman, Zygmunt: *Socialism. The Active Utopia*. New York, 1976. (A továbbiakban Bauman 1976.) 17–37. Az ennek eredményeképpen is kifejlődő „szocialista ellenkultúra” úgy tekinthető, mint a „liberális kapitalista kultúra” folytatása, másrészt annak elutasítása. Bauman 1976. 40–47.

³⁵ Ormos Mária: Boldogság-ideológiák a XX. században. *Magyar Tudomány*, 1994. 10. 1189–1201.; Koenen, Gerd: Kommunismus – als Ideologie und als historische Praxis. In Backes, Uwe – Jesse, Eckhard (Hgg.): *Jahrbuch Extremismus & Demokratie*. Baden-Baden, 2000. 34.; Ohlerich, Gregor: *Sozialistische Denkwelten. Modell eines literarischen Feldes der SBZ/DDR 1945 bis 1953*. Heidelberg, 2005. 91.

³⁶ Friedrich 1957: 34–35.; Becker, Frank – Großbölting, Thomas – Owzar, Armin – Schlögl, Rudolf (Hgg.): *Politische Gewalt in der Moderne. Festschrift für Hans-Ulrich Thamer*. Münster, 2003: VI.; továbbá ld. Geertz, Clifford: Az ideológia mint kulturális rendszer. In Geertz, Clifford: *Az értelmiség hatalma. Antropológiai írások*. Más., jav. kiad. Budapest, 2001. (A továbbiakban Geertz 2001.) 26–71.

³⁷ Az „új ember” programhoz, különösen Rees bevezetőjét ld. Apor, Balázs – Behrends, Jan C. – Jones, Polly – Rees, E. A. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Basingstoke, New York, 2004.; Groys, Boris – Hagemester, Michael – Kassek, Dagmar (Hgg.): *Die Neue Menschheit. Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. (Aus dem Russischen). Frankfurt am Main, 2005.; Jenkins, Helmut: *Sozialutopien – barbarische Glücksverheißungen? Zur Geistesgeschichte der Idee von der vollkommenen Gesellschaft*. Berlin: Duncker und Humblot, 1992. VIII–IX, 392–399.; Müller, Derek: *Der Topos des neuen Menschen in der russischen und sowjetischen Geistesgeschichte*. Bern, 1998: 9–11, 118, 246.

³⁸ Szabó Márton: Az ellenség neve (Előszó). In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 1998. (A továbbiakban Szabó 1998.) 7–11.

közigazgatási apparátus, amely a napi aprómunkát elvégzi. Végül, az eredeti tömeges mobilizációs célból kiindulva, szükséges a társadalom jelentős részének bevonása az apparátusba, legyenek ezek a személyek titkos ügynökök vagy rendszeres és alkalmi feljelentők.³⁹

Érdemes sorra venni, hogy a diktatórikus rendszerek közül a nemzetiszocializmus miért tekinthető modernnek? A legfontosabb elemek a következők: az erőszak rendjének tudományosan megtervezett belső és külső modellje; a holocaust bürokratikus igazgatása; a megsemmisítés munkamegosztásszerű racionalitása; az iparszerű megsemmisítési módszerek; az antiszemitizmus speciális variánsa. Ha mindezt a modern jelleget a kommunista gyökerű sztálinista diktatúra esetében nézzük, akkor a következő rendszer-specifikus sajátosságokat nevezhetjük meg: egy tervszerű, racionális társadalom elképzelése és az ennek megfelelő rendteremtési törekvések; egy előzetes ideológia; erőszakos modernizálás; a határok (frontier) eltolása és az azzal összekötött belső honfoglalás; az ember átfogó fegyelmezése; a társadalom kényszerű homogenizálása.⁴⁰

Azt gondolom, hogy az itt felsorolt tényezők alapján mindenképpen célszerű újragondolni a magyar történelem több kérdését. Vajon hogyan mondhatók el eddigi történeteink az említett szabályszerűségekhez rendezve? Az ezen kérdésfelvetések szerint megformált, új eredményeket produkáló, más látószögű és módszerű műveknek kiváló esélyei lennének a nemzetközi összehasonlítás szempontjából is. Ugyanakkor az előbbiek kritikájaként is meg kell említeni, hogy ezeknek a sajátosságoknak rendszere mintha nélkülözné a kölcsönhatásokat, az aktív emberi, társadalmi cselekvésmódokat és részvételeket, együttműködéseket, kollaborációkat és eltávolodásokat és főleg a színlelt magatartásmódokat.

A modern instrumentális racionalitás szabályaihoz illeszkedő „kertész-mentális” – mint állami beavatkozási forma – a biológiától és az orvostudománytól sok ismeretet kölcsönzött. E szerint vannak gondozandó kultúrnövények és gyomok. Az ennek megfelelően kiépített bürokratikus állam és kultúra a társadalomra mint „igazgatási tárgyra” tekintett.⁴¹ A különböző társadalomtudományi munkák olykor érintik az erőszakos tettekkel kapcsolatos viselkedésmódokat. Különösen érdekes az erkölcsi közömbösség társadalmi megteremtődésének kérdése. Az ilyen típusú erkölcsi gátlások erodálása egyes vélemények szerint akkor alakul ki, ha az

³⁹ Burrin, Philippe: Totalitäre Gewalt als historische Möglichkeit. In Maier, Hans (Hgg.): *Wege in die Gewalt. Die modernen politischen Religionen*. Frankfurt am Main, 2002. 184–185.; Azonban itt is utalni kell a ránk maradt forrásszövegek szerzőinek képességeire, az információk keletkezési miliőire. Ld. például: „Meglévő hiba az is, hogy egyes esetekben a kapcsolatot tartó rendőr elvtárs az általános politikai és értelmi képességek tekintetében jóval alatta áll a hálózati egyén általános tudásának.” A megyék hálózati munkájának értékelése, 1952. április 24. MOL, XIX-B1-j. Belügyminisztérium, Közrendészeti Főosztály (A továbbiakban MOL, XIX-B1-j.), 1952. 50. d. 68.

⁴⁰ Imbusch, Peter: *Moderne und Gewalt. Zivilisationstheoretische Perspektive auf das 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS für Sozialwissenschaften. 2005. 533–537.

⁴¹ Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Budapest, 2001. (A továbbiakban Bauman 2001.) 41, 109, 138.

erőszak intézményesül (például hivatalos parancsokban); a cselekvések rutinszerűvé válnak a központi diktátumokban megnevezett módszerek és szerepek szerint; az áldozat dehumanizálódik. Bauman ideáltipikus magyarázata szerint az erkölcsi felelősségvállalás helyébe a fegyelmezett igazodás lép, sőt – ahogy ő fogalmaz – létrejön az erkölcsi láthatatlanság. Ha mindezt a kérdést a történesek színhelyéhez is mért közelség és távolság kapcsolatában mérlegeljük, akkor az egyes emberi reakciókat nyilvánvaló módon meghatározza a tevékenység közvetítettsége. A távolság csökkenti, fölszámolja az erkölcsi gátlásokat is.⁴²

A Norbert Elias által tárgyalt civilizációs folyamat egyes kérdéseit továbbgondolva Bauman abból indul ki, hogy fokozatosan alakult ki egyrészt az „irracionális és lényegileg antiszociális ösztönök elfojtása”, másrészt, az erőszaknak a társadalom életéből való kiiktatása révén, az állami koncentrálódás: „a civilizációs folyamat többek között azzal az eredménnyel is jár, hogy lehetővé teszi az erőszaknak erkölcsi mérlegelését mellőző alkalmazását és fölhasználását, és fölmenti a racionalitást az alól, hogy kívánalmaiban tekintettel legyen az erkölcsi normákra vagy az erkölcsi gátlásokra.” Ezek szerint egyes cselekvések racionális összehangolásának feltétele lenne bizonyos erkölcsi normák elfojtása.⁴³ Arra is érdemes figyelni a társadalmi gyakorlatok vizsgálata során, hogy lehetőség szerint elválasszuk a technikai és az erkölcsi felelősség kategóriáit. Az előbbi, az ideáltipikus értelmezés szerint, figyelmen kívül hagyja azt, hogy a „cselekedet csak eszköz; túlmutat önmagán.”⁴⁴

A fentiekkel összefüggésben kell feltétlenül megemlíteni a társadalom tudatos tervezésének kérdését. Ez centrális programmá különösképpen a fajelméletekben vált. Az ennek megvalósításáért színre lépett „társadalom-mérnökök” típusai és mintái meghatározóak voltak a fajelmélettől is kölcsönző későbbi utópiák számára is.⁴⁵

A modern diktatúra kialakításának első lépéseit rendszerint a nyelvi térben teszi meg. Amikor a szavakat nem eredeti jelentésüknek megfelelően használják, vagy a tartalmat összekeverik.⁴⁶ Különösképpen az állami erőszak bevezető fázi-

⁴² Bauman 2001. 45–51.

⁴³ Bauman 2001. 54–55.

⁴⁴ Bauman 2001. 149.

⁴⁵ Bauman 2001: 104–109. Bauman azt állítja, hogy „Sztálin és Hitler áldozatait nem azért ölték meg, hogy gyarmatosítsák a tőlük ‘elhódított’ területet. Gyakran minden emberi érzelmnek – még a gyűlöletnek is – híjával lévő egykedvű gépiességgel ölték meg őket. Pusztán csak azért, mert ilyen vagy olyan okból nem látszottak beleilleni a tökéletes társadalom sémájába. Megölésüket nem úgy fogták föl, mint pusztítást, hanem mint teremtést.” Bauman 2001: 139. A kiváló esszé itt idézett soraihoz, különösen az utolsó mondat után, az egyes történetek kutatójaként természetesen kérdőjelet kellene tennünk. A szerző további tanulságos szabályszerűsége utal: „Az emberietlenítés akkor kezdődik, amikor a távolsághozteremtésnek köszönhetően azok a célok, amelyeket a bürokratikus művelet kitűz, számokban kifejezhető teljesítményadatokká redukálhatók, – s így is fejezik ki őket.” Bauman 2001: 151.

⁴⁶ Arendt ezt a „totális uralomhoz” vezető első lépésként úgy értelmezte, hogy „megölték a jogi személyt az emberben.” Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992. 539.; Edelman, Murray:

sa kezdődik az áldozat identitásának feloldásával, amit elsősorban szavakkal lehet elérni, vagyis a nyelv lehetséges manipulációjával. Például Sztálin elhíresült mondanása szerint a nyelv nem pusztán kommunikációs eszköz, hanem fegyver.⁴⁷ A nyelv meghamisítását „követi” a gondolkodás megváltozása, így lesz a háborúból béke, a rabszolgaságból szabadság, a gyilkosságból terápia.⁴⁸

Társadalomtörténeti események

Kinek a történelmével és ezáltal milyen kapcsolatrendszerrel és jelenségekkel akarunk foglalkozni? A kérdésfelvetésben már egyfajta nézőpont is benne rejlik, amelynek tudatosítását mindenképpen elsődleges fontosságúnak tartom.⁴⁹ Például nyilvánvalóan nem közömbös az, hogy holisztikus, teleologikus, apologetikus, vagy mikroléptékű, diskurzus-elemzésre koncentráló a nézőpontunk, „alulról” és/vagy „felülről” akarjuk láttatni a kortársi életvilágokat? Természetesen nem lehet itt célokom a 20. századi történetkutatói irányzatok és hagyományok kérdéskörének tárgyalása, csupán azokat emelem ki, amelyeket a saját közelítésmódom szempontjából a legmeghatározóbbnak gondolok.⁵⁰ A korábbi, elsősorban a histo-

Politikai ellenségek képek konstruálása (A továbbiakban Edelman 1998). In Szabó 1998. 98–99.; Balázs Zoltán: *A politikai közösség*. Budapest, 2003. 11–12.

⁴⁷ Hodgkinson, Harry: *The Language of Communism*. New York, 1954. V.; A kommunista nyelvhasználat egyes kérdéseire ld. Apor Balázs: Kommunikáció és rítusnyelv. *Korunk*. Fórum, kultúra, tudomány, XXI/3. 2010. 69–75.; A kortársi „elemzők” is megfigyelték, hogy „A szavakkal ugyanaz történik ilyenkor, mint a pénzzel az infláció idején. Több bankjegy kerül forgalomba, mint amennyire fedezet van. Ennek következtében csökken a bankjegyek értéke.” Fónagy Iván – Soltész Katalin: *A mozgalmi nyelvről*. Budapest, 1954. 23.

⁴⁸ TERNON, Yves: *Verbrecherische Staat. Völkermord im 20. Jahrhundert*. Aus dem Französischen von Cornelia Langendorf. Hamburg, 1996. 78–80.; A bolsevik diktatúra működtetőinek gondolkodásmódjához, a kettős kommunikációhoz, a terror hátteréhez is ld. Pipes, Richard (szerk.): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*. Budapest, 2002. 30–37, 85, 225–227.

⁴⁹ Bloch 1996. 106.

⁵⁰ Ld. Bódy – Ö. Kovács 2003.; A társadalomtörténettel kísérletező jelenkortörténet-írás egyes módszertani kérdéseire ld. Majtényi György: Ön-fejűség – a „másik” Németország történelme. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 1. 2003. 142–148.; Szabó Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 27. 2007. 151–171.; Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 2006. 2. sz. Az utóbbi tanulmányban például nem látom igazoltnak az ún. totalitárius narratíva pusztán „nézőpontváltással” történő kiiktatását. Szerintem az egyes beszédmódok egyszerre tartalmaznak igaz történeteket. Több szempontból is ellentmondásos és életszerűtlen az a megállapítás, hogy a „társadalom tagjai” inkább „lemondtak” az „autonómiájukról”, nem pedig „elvtették” azt tőlük. (Uo. 5.) Egyrészt homályban marad, hogy kikről és hol, melyik időszakban, az autonómia milyen formájáról vagy megtestesüléséről van szó, másrészt talán sokan azt sem tudták, hogy „van autonómiájuk”. Harmadrészt a javasolt „lemondás” esetén is megmarad az „uraltak” „cselekvési képessége”. A probléma gyökerét én inkább az ideológia és az utópia, valamint az erőszak patológiája, a liminalitások vagy akár az archetípusok kérdéseinek megfontolása

rizmussal szemben magát újként azonosító történetírás néhány jellemzőjét itteni jelenkortörténeti témánk szempontjából is érdemes összefoglalni.

Először is azt kell kiemelni, hogy mindennek van története, nem csupán a politikának, másodsor nagyobb hangsúlyt kívántak fektetni a struktúrákra, amely „új” törekvés persze mára már többnyire elvetettnek számít. Harmadsor határozott igény volt a történelem alulnézeti közelítésmódjára,⁵¹ azaz arra, hogy az „átlagemberek” mindennapi tapasztalata is beemelődjön a történetírásba. Negyedszer, az emberi viselkedésmódokra vonatkozó tanúbizonyságok, nyomok, jelek világa kitágította az ötödik jellemzőként megnevezhető történeti kérdések körét is.⁵² Végül, mindezek alapján igencsak viszonylagossá vált mindaz a módszertani álláspont, amit a történészek a 19. századi rankei útmutatás alapján korábban elegendőnek tarthattak.⁵³

A saját megközelitésem szempontjából igen fontosnak gondolom a társadalmi tényezők keresését a politikában, és viszont, a politikai elemek megtalálását a társadalomban, ami egyben elválaszthatatlanná teszi a két szférát.⁵⁴ A diktatúra világában egyébként is minden átpolitizálódik, ezért műfaji tekintetben a jelenkorkutatásban hatványozottan helye van a politikai társadalomtörténetnek. Főként abban az értelemben, amelyben már nem csupán a „politika”, hanem a „politikum” kontextusai jeleníthetők meg.⁵⁵ Ennek során célszerű abból kiindulni, hogy a kortársak

mentén keresném, annak ellenére, hogy sokak szerint az emberek szívesen vezettetik magukat. Ld. Halász Gábor: A kritikáról. Jegyzetek. In Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest, 1981, 1008–1012.; Jung, C. G.: Föld és lélek. In C. G. Jung: *Szellem és élet*. Budapest, 1999. 39.; Ricœur, Paul: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997, 117–126.; Geertz 2001.

⁵¹ Erre ld. Sharpe, Jim: History from Below. In Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1992. 24–41.; Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács 2003. 494–513.; Apor Péter: Történeti antropológia. In Bódy – Ö. Kovács 2003. 443–466.

⁵² Vö. Connerton, Paul: *How Societies Remember*. Cambridge, 1989. 72–95.

⁵³ Burke, Peter: Overture. The New History, its Past and its Future. In Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1992. (A továbbiakban Burke 1992.) 4–6, 12.; Ö. Kovács József: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Debrecen, 2004. 22–62.

⁵⁴ Burke 1992: 19.; Szabó Dániel: Politikai társadalomtörténet – a politikai társadalomtörténete (A továbbiakban Szabó 2003.). In Bódy – Ö. Kovács 2003. 371–386.; A mások viselkedéséhez igazodó „társadalmi cselekvés” kérdését ld. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest, 1987. (A továbbiakban Weber 1987.) 38, 51–54. A kelet-német kommunista rezsimet és társadalmi kapcsolatait az ismert angol történész összefoglalójában „participatory dictatorship”-ként értelmezi. Fulbrook, Mary: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven and London, 2005. 12–14.

⁵⁵ Az elméleti kérdésekhez ld. Claußen, Bernhard: Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation. Problemfelder gesellschaftlicher Alltagspraxis und sozialwissenschaftlicher Theoriebildung. In Claußen, Bernhard – Geißler, Rainer (Hgg.): *Die Politisierung des Menschen. Instanzen der politischen Sozialisation. Ein Handbuch*. Opladen, 1996. 15–48.; Szabó 2003. 372. Sok ismeret (ld. például „Konstellationsanalyse”) meríthető ebben a tekintetben is ebből a könyvből: Bauerkämper, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln etc., 2002. 29–35.

döntéseit az akkori „vak folyamatok”, tehát az előre nem látható következmények alapvetően meghatározták.⁵⁶

A „kinek a története” kérdés indukálja a „kinek a történeti forrása” felvetést, amellyel arra akarok utalni, hogy egyáltalán nem közömbös az információk keletkezési körülménye, helye és ideje. Kutatásaink során elsősorban írott szövegeket gyűjtünk, amelyek döntő részben a pártapparátus különböző szintjein keletkeztek. Emellett rendszerint elemezzük az állambiztonsági, a bírósági és tanácsai ügyintézés során született dokumentációt, szem előtt tartva, hogy ezek mennyire „metaigazságokat” tartalmaznak, még pontosabban, csak akkor szólalnak meg, ha kérdéseket teszünk fel, és a kódolt szövegeket „lefordítjuk” egy tudományos értelmezés számára alkalmas nyelvre.

Az írott történeti forrásokon túl a jelenkortörténész további fontos bázisa a múltra vonatkozó beszélt hagyaték, amelynek kutatása közben igen sok „vetélytársra” akadunk.⁵⁷ A történetkutató fejében lévő struktúra- és folyamatképekkel, eseményértelmezésekkel szemben az interjúk sokkal inkább vonatkozhatnak a töréspontokra, a személyes vonások sokféleségére.⁵⁸ A szóbeli történelmet adott esetben meg lehet különböztetni a szóbeli hagyománytól. Amíg az oral history elvileg egy életpályán belüli események elbeszélése, addig a szóbeli hagyomány inkább a múltból alkotott kép generációk révén áthagyományozott gyűjteménye.⁵⁹ A szóbeli

⁵⁶ Grenier, Jean-Yves: A „hosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel, az *Annales* folyóirat főszerkesztőjével. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 1–2. 1999. 306–311. Egyes mikrotörténeti kiindulópontokra is lehet itt hivatkozni, miszerint nem abból kell kiindulni, „ami valójában történt”, hanem a történéseket létrehozó körülményekből, struktúrákból („Többé nem azt kell rekonstruálniuk, «ami valójában történt», hanem azt, «ami létrehozta, ami történt vagy történhetett volna».) Rosental, Paul-André 1995: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Frederik Barth és a microstoria. In Czoch Gábor és Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 1995. 87.; A pártállami dokumentáció ilyen jellegű elemzési lehetőségeihez ld. Farkas Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 4. 2006. 146–170.

⁵⁷ Ld. bővebben: Sabrow, Martin: Der Historiker als Zeitzeuge. Autobiographische Umbruchsreflexionen deutscher Fachgelehrter nach 1945 und 1989. In Jarausch, K. H. – Sabrow, Martin (Hgg.): *Verletztes Gedächtnis: Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt am Main, 2002. 125–152.

⁵⁸ A *struktúra* fogalmát illetően azt a társadalomelméleti érvelést követem, miszerint a struktúra és a cselekvés nem egymással szemben áll. Lényegében a „struktúra” a cselekvések következményeit, gondolkodási tereket és az egymásra vonatkoztatott interakciók minden olyan rendelkezésre álló területét magába foglalja, amelyek a szereplők cselekvési feltételeit jelentik. Itt tehát olyan struktúra-fogalomról van szó, amely a cselekvésben benne van, a szereplők cselekvése révén keletkezik, nem a cselekvés „előtt” van. Welskopp, Thomas: Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln” und „Struktur” bei Max Weber und Anthony Giddens. In Mergel, Thomas – Welskopp, Thomas (Hgg.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theorie-Debatte*. München, 1997. 44–45.

⁵⁹ Brivati, Brian – Buxton, Julia – Seldon, Anthony (eds.): *The contemporary history handbook*. Manchester and New York, 1996. 353–365.; Az oral history kérdéseit ld. Stöckle, Frieder: Zum praktischen Umgang mit Oral History, 131–162. In Vorländer, Herwart (Hgg.): *Oral History. Mündlich erfragte Geschichte. Acht Beiträge*. Göttingen, 1990. 131–162.; Vértesi Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélt törté-

források alapján sok olyan információra tehetünk szert, amelyeket egyébként nem kerestünk volna meg, vagyis azok alapvetően segítik kitölteni a hiányokat. Különösen azokat, amelyek a történeseknek személyes és kollektív tapasztalatát, társadalmi jelentését is megvilágítják. A szóbeli források elég sok tekintetben különböznek az írottól, így például nincs pontos formájuk, valamint sokszor bizonytalan a kronológia. A szóbeli források sokkal inkább tekinthetők generációról generációra átöröklődött tradíciónak, vagy a személyes emlékek valamilyen más típusának.⁶⁰ Mivel a szóbeli interjúk során rendszerint a politikai hatalomban részt nem vevő emberek szólalnak meg, így azt is mondhatjuk, hogy történelmi képünk is sokkal demokratikusabb, mindenesetre sokszínűbb. Ugyanakkor a szóbeli történet radikális kihívást is jelent az éppen elfogadott fősodró történetírással szemben, vagy egyáltalán a különböző történelmi mítoszokat illetően. A töréspontok, átértelmezések, személyes és kollektív stratégiák a maguk életszerű kontextusában jelennek meg.⁶¹

Éppen az említett szóbeli interjúk tapasztalata is azt mutatja, hogy a múlthoz lényegében háromféle módon közelítünk, amelyek persze csak elvileg, az ábrázolás céljából választhatók szét. A saját élethelyzetünkből kiindulva, azaz egzisztenciális alapon, másodszor érzelmi (ami egyben a személyes elbizonytalanodást is tükrözi), harmadrészt intellektuális módon.⁶² A jelenkortörténetben – nem cáfolva a másik kettő hatását sem – különösen célszerű a harmadik közelítésmód felé orientálódni, hiszen itt sokszor valóban nehéz még történelemként értelmezni és leírni a történeteket. Tárgyunk tehát ebben az esetben tényleg múltnak látszik, ami azonban még nem vagy nem eléggé történelem.⁶³ Nyilván azért sem, mert annak számos jelensége, kontextusa feltáratlan, fel- és átdolgozatlan. Van, aki a traumatikus hatású történesek megközelítése kapcsán egyenesen „gyászunkáról” beszél, amelynek elvégzését én is minden esetben fontosnak tartom.⁶⁴ Hogy ez a jelenből kiinduló szembesülés minél szakszerűbb legyen, nyilván mind kérdéseinknek, mind pedig

ténelem lehetőségei. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, I. 2004. 158–172.; Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: Az élettörténeti módszer – lehetőség és kényszer. In Bögre Zsuzsanna – Szabó Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Budapest, 2010. 69–78.

⁶⁰ Prins, Gwyn: Oral History. In Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1992. (A továbbiakban Prins 1992.) 119–120.

⁶¹ Thompson, Paul: *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford, 1978. 2–8, 18, 96–98.; A humort is fontos történeti jelenségnek tarthatjuk. A totalitárius rendszerek lényegét kifejező, a „szovjet idők” emlékeztető vicc, hogy vajon megjósolható-e a jövő? Természetesen igen, a probléma a múlttal van, ami mindig változik. Prins 1992. 127.

⁶² Weidenfeld, Werner – Lutz, Felix Philipp: Die gespaltene Nation. Das Geschichtsbewusstsein der Deutschen nach der Einheit. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B31–32. 1992. 4–6.

⁶³ Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól (A továbbiakban Gyáni 2003.). In Bódy – Ö. Kovács 2003. 16.

⁶⁴ Bettelheim 1988.; Virág Teréz: Aktuális traumatikus esemény feldolgozása a már folyamatban lévő pszichoterápiában. In Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára. Gerlóczy Sári rajzaival*. Szerk. László Klári. H. n. 1996. 9–19.

válaszainknak bizonyos igazságkövető kritériumoknak (hatókör, magyarázóerő, átfogó jelleg) kell megfelelniük.⁶⁵

Mint lehetőségről érdemes beszélni a múlt, helyesebben a „múltak” fel/átdolgozásának arról a módjáról is, amelyik a diktatórikus uralom utáni kor nemzedékeinek a törvényességet szem előtt tartó értelmezési kísérletét, szembenézését jelenti. Ennek a feldolgozásnak a következményeit szintén különbözőképpen ítélik meg. Sokan a törvényességből kiindulva a tettesek felelősségre vonását tartják elsődleges fontosságúnak, míg mások a tettek megnevezése mellett inkább a múlt lezárásáról beszélnek. Ez persze egy politikai nyilatkozat formájában elképzelhető, azonban a kérdés a mindennapok világában már messze nem ilyen egyszerű. Hogy érzékeljük a jelenségek rendszer-specifikus vonásait, felidézek egy közismert külföldi példát. A kelet-németországi múltfeldolgozásban kettős feladat adódott: egyszerre kellett szembenézni a nemzetiszocialista és a kommunista diktatúra tetteivel. Röviden azt mondhatjuk, hogy a politikai kriminalitás mindkét államban igen magas fokú volt, de az NDK-ban nem volt iparszerű tömegmegsemmisítés.⁶⁶

Leginkább a dél-afrikai igazság- és megbékélési bizottság működése óta terjedt el az elképzelés, hogy az egyénekhez hasonlóan a társadalmak is gyógyíthatók. Ehhez azonban az „igazság” megnevezése kell, ami bármilyen megbocsátás és megbékélés alapja lehet. Persze itt nem a keresztény vallási megbékélésről, hanem a szekuláris értelemben vett politikai dimenzióról van szó, amely ugyanakkor feltételezi a személyes, a másokhoz kötődő és a csoportok közötti megbékélést.⁶⁷

Miért kell egyáltalán ezzel foglalkozni? A válasz elméletileg és gyakorlatilag is csak az lehet, hogy azért, mert a diktatúrákban igen mélyreható, erőszakon alapuló politikai traumatizálás történik, ez ennek a rendszernek az egyik legfontosabb megkülönböztető jegye.⁶⁸ A trauma görög szó, sebet jelent. Az orvosi gyógyítás mintájára a természetes gyógyulás mellett a mesterséges kezeléssel is foglalkozni kell egy magát demokráciának nevező rendszerben. Ugyanakkor ismét hangsúlyozni érdemes, hogy egy társadalomtudományi megközelítésben a politikai traumatizálódás, a politikailag motivált erőszak az áldozatokat és a tetteseket egyaránt

⁶⁵ Vö. Gyáni 2003. 36.; A részleges ismeretek társadalomelméleti kérdéseire ld. Fullbrook 2002. 185–196.

⁶⁶ Faulenbach, Bernd: *Bewahrung der Erinnerung. Bedeutung und Probleme der „Aufarbeitung” von Vergangenheit heute.* In Faulenbach, Bernd – Meckel, Markus – Weber, Hermann (Hgg.): *Die Partei hatte immer recht – Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur.* Essen, 1994. 14–16. A részletes összehasonlítást ld. Heydemann, Günther – Beckmann, Christopher: *Zwei Diktaturen in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen des historischen Diktaturenvergleiches.* *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland*, 1997. 12–40.; Evans, Richard J.: *Zwei deutsche Diktaturen im 20. Jahrhundert. Essay.* *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B1–2. 2005. 3–9.

⁶⁷ Gajdukowa, Katharina: *Opfer–Täter–Gesprächskreise nach dem Ende der DDR.* *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. B41–42. 2004. 23.

⁶⁸ Pethes – Ruchatz et al. 2001. 602–604.

érinti.⁶⁹ Az erőszakot azért alkalmazzák, hogy a politikai hatalmat megszerezzék és megtartsák, és az abból kiszorítottakat vagy alattvalókat minél inkább gyengítsék.⁷⁰

A traumatizálódásnak az az egyik sajátossága, hogy a nemzedékekben pszichikai és mentális értelemben továbbél, sőt további konfliktusok forrását képezi.⁷¹ Ezt azért is emelem ki, mert ennek alapján a pszichológiában rendszerint a tettest és az áldozatot összekötik egymással oly módon, hogy megkülönböztetik az áldozat pszichoszociális traumatizálását és a tettes morális traumatizálását. Azt lehet mondani, hogy az előbbi a terhes emlékezet, az utóbbi a terhes lelkiismeret sújtja. Ennek a kapcsolatnak nyilvánvalóak a politikai vonatkozásai, hiszen ezek a kollektív vonások és emlékképek később aktivizálhatók, ahogyan ez nyomon követhető a diktatórikus rezsimok összeomlása utáni időszakban. A jelenkortörténészek különösen nehéz feladata az, hogy az utókor szemszögéből ők szükségszerűen az egykori tettes-áldozat problematikát egy rendszerszemléletű megközelítés alapján az intézményes és strukturális erőszak sémájába ágyazzák be. Ebből sok nézeteltérés, értetlenség származik, így például a generációs alapon szerveződő „sérült közösségek” és személyek marginalizálva érezhetik magukat. A tudományos, irodalmi és művészeti feldolgozásnak azért is kell ezekkel a kérdésekkel, tehát az áldozatok és a tettesek politikai traumatizálódásával foglalkoznia, mert itt is elsősorban a társadalmi kapcsolatokról van szó, amelyek bizalmi tőkéjét a diktatúrák kiürítették.⁷²

Az a megfigyelés, hogy az erőszak a testben és a gondolkodásban hagy nyomot, önmagában kitágítja a történetkutatói látószöveget. Ez alapján sem elegendő csupán a „látható” politikai és eseménytörténeti mozzanatokra figyelni, hanem az emberi kapcsolatok további mindennapi jelenségeit is elemezni kell. Különösen akkor, ha azok tömeges társadalomtörténeti eseményként értelmezhetők. A *társadalomtörténeti esemény* fogalom használata és az annak alapján értelmezett történések ábrázolásmódja fontos az új értelmezések számára.⁷³

⁶⁹ Ehhez hasonlóan az idegen- és önmeghatározások vagy a közvélemény megosztásakor az „ellenségek” sajátosan összetartozva feltételezik egymást. Koselleck, Reinhart: Ellenségfogalmak. In Szabó 1998. 14.; Edelman 1998. 93. A jelenséget nyomon lehet követni a Recskről szóló klasszikus dokumentumfilmben és könyvben: Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953. Egy titkos kényszer munkatábor története*. Budapest, 2005. Harmadik, bővített kiadás.

⁷⁰ Ö. Kovács 2008.

⁷¹ Ld. Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Budapest, 2005. (A továbbiakban Losonczy 2005.) 31–32, 294–305. Kelet-német kontextusokban ezt példászerűen vizsgálták: Schüle, Annegret – Ahbe, Thomas – Gries, Rainer (Hgg.): *Die DDR aus generationengeschichtlicher Perspektive. Eine Inventur*. Leipzig, 2006.

⁷² A 20. századi (kollektív) emlékezet problematikájához ld. Echtermoff, Gerald – Saar, Martin: *Einleitung: Das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses. Maurice Halbwachs und die Folgen*. In Echtermoff, Gerald – Saar, Martin (Hgg.): *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*. Mit einem Gleitwort von Jan Assmann. Konstanz, 2002. 13–35.; Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. 128–144.; Losonczy 2005: 23–24.

⁷³ A fogalmat Bódy Zsombor egyik miskolci oktatási tervezetében olvastam, s ez alapján kerestem elméleti támpontokat.

Klasszikus szociológusokhoz fordulva, Durkheim szerint a „tények” egyik „osztálya” „egészen sajátos jellegzetességgel rendelkezik. E tények az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre.”⁷⁴ Weber is utal az „egyéni és kollektív esemény” „társadalmivá” válására, miszerint az abban érintettek mások viselkedéséhez igazodnak.⁷⁵

Kulcskérdés, hogy a történések mit tekintenek eseménynek. A legtömörebben talán azt lehet mondani, hogy az a különböző cselekvők és csoportjaik komplex cselekvéssorozata. Úgy tűnik, hogy az esemény kategóriája eleve létszerűen magába foglalja annak társadalomtörténeti vonatkozásait, csak valamiképpen azok a fogalomhasználatunkban nem tudatosulnak. Egy elméleti célú megközelítés szerint az eseménynek három kritériumnak kell megfelelnie. Először is a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie, olyannak, ami lényegében minden korábbi elképzelést felülmúl. Másodszor ez a tapasztalat kollektív természetű, s annak ellenére képez közös kulturális mintát, hogy az embereknek természetes módon különbözőek a jövőbeli elvárásaik. Harmadrészt az ilyen értelemben fölfogott eseménynek – a pusztá történéshez képest – struktúraváltoztató következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek.⁷⁶

Ahhoz, hogy az elmúlt évtizedekben történtek történelemmé és egy tudományos célú elemzés számára jobban hozzáférhetővé váljanak, a kérdéseink és megfigyeléseink alapján érzékelt jelenségeket, „dolgozat” névvel ellátva le kell írunk. Mindez persze korántsem olyan egyszerű, és mint minden kategorizálás, nevesítés, úgy ez is vitatható, hiszen többek között az értékrendek, nézőpontok és léptékek különbözősége is befolyásolja a következtetéseinket. Különösen így van ez akkor, ha az erőszakossághoz, a terrorhoz kötődő érzelmek története igen hangsúlyos módon áll a középpontban. Egyébként az emóciók világa ritkán válik a társadalomkutatás tárgyává, holott az életünk szerves része.⁷⁷

⁷⁴ Durkheim, Émile: A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, Émile: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1978. 27.

⁷⁵ Weber 1987: 38.; A társadalomtörténeti esemény jelenségéhez mint lehetséges kiindulópontokhoz ld. még: Sztompka, Piotr: *The Sociology of Social Change*. Oxford etc., 212–213, 222–228.; Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 2002. 142.

⁷⁶ Suter, Andreas – Hettling, Manfred: Struktur und Ereignis – Wege zu einer Sozialgeschichte. In Suter, Andreas – Hettling, Manfred (Hgg.): *Struktur und Ereignis*. Geschichte und Gesellschaft: Sonderheft; 19. Göttingen, 2001. 24–25.; Alexander, Jeffrey C. 2004.; Igen fontos ebben az értelmezésben a „sorseseemény” fogalma, amely „olyan történéseket jelöl, amelyek hatására az önaazonosság mint az élettörténet foglalatát megbasad és felnyílik. [...] egy sorscsapás csak akkor válik sorseseeménnyé, ha nem egyszerűen utolér valakit, hanem épp vélt önaazonosságában sújtja őt.” Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, 1998. 43, 199.

⁷⁷ Részben ide is vág Durkheim véleménye: „Az érzelem a tudomány tárgya, nem pedig a tudományos igazság kritériuma.” Durkheim 1978. 55. Az érzelmek magatartást szabályozó jelentőségéhez ld. Roth, Gerhard: *Fühlen, denken, handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert*. Frankfurt am Main, 2003. 285–310.

Történeteink visszatérő tapasztalata, hogy saját és más emberek alaptermészetének jellemző tulajdonságait konfliktushelyzetekben szinte laboratóriumi körülmények között lehet megismerni.⁷⁸ Az ezzel a kérdéssel foglalkozó pszichológiai, szociálpszichológiai művekben a történelmi előzményekre való hivatkozás magától értetődő, ezért is kell vázlatosan érintenünk ezt a kérdést.⁷⁹ Talán a megszokott történetkutatói tematizálások személyközpontú címadásait ebből a nézőpontból is érdemes lenne átgondolni, kísérletképpen megfordítani a sorrendet, és a „kor” kategóriájából kiindulni. Erikson definíciója szerint a személyiség a „régmúltban kialakult képességek és a jelen által nyújtott lehetőségek összekapcsolása, az egyén fejlődése során kialakult, tudattalan előfeltételek, és a nemzedékek finom kölcsönhatása által kialakított és újjáteremtett társadalmi feltételek kombinációja.”⁸⁰ Személyiségünk összetettségének, a történelmi forrásainkban talált konfliktusok nyomainak értelmezésekor, célszerű a hasonlóan többjelentésű kortársi reakciókra gondolnunk, amelyekben egyszerre több, egymásnak ellentmondó lelkiállapotot lehet megtalálni. Mindez ismételt az identitásválság pszichológiai és társadalmi jellegéből adódik. Az „ego” valóban nem képez külön szigetet, a „szociális identitás” eszerint egy közösségi formát jelent, amelyben az egyén létezik.⁸¹ A terrorizálásra szóló forrásszövegek történetkutatójaként tehát egyszerre kell figyelni az ilyen válságos helyzetek „kínzóan tudatos” és a konfliktusok dinamikájából is következő „tudattalan” elemeire. Ez viszont, tehát a „sérülékenység súlyos érzése nagyszabású egyéni távlatok igényével párosulhat.”⁸² Erikson „pszichoszociális identitás” kategóriájának „tehát van lélektani-történelmi oldala is, s ez annak tanulmányozását jelenti, hogy az egyéni élettörténet milyen kibogozhatatlanul összefonódik a történelemmel. A pszichoszociális identitás tanulmányozása tehát három, egymást kiegészítő tényezőtől – vagy egyetlen tényező három oldalától? – függ: az egyén személyes koherenciájától és a csoportjába való szerepintegrációjától, az őt irányító eszményképektől és kora ideológiájától, valamint élettörténetétől és a történelmi pillanattól.”⁸³

Mindezt azért idéztem, hogy a forrásszövegeinkben csak megemlített személyekkel kapcsolatos történések olvasataiba bele kellene illeszteni ezeket, a történetkutató számára rendszerint mára már megismerhetetlen kontextusokat. Racionálisan leginkább a negatív identitásokat vagy az identitásnélküliséget indukáló rendszer-specifikus, közhatalmi tényezőket tudjuk megnevezni, miközben

⁷⁸ Erikson, Erik H.: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, 1991. (A továbbiakban Erikson 1991.) 19.

⁷⁹ Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2002.

⁸⁰ Erikson 1991. 17.

⁸¹ Erikson szerint így hangzik az identitás meghatározása: „a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul.” Erikson 1991. 402. Az élettörténetek (társadalomtudományi) kutatási nehézségeire a következő szöveggyűjtemény szemléletes példákat nyújt: Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Budapest – Piliscsaba, 2007.

⁸² Erikson 1991. 403.

⁸³ Erikson 1991. 404.

rendszerint rejtettek maradnak a személyes, félelmet keltő és feloldó mechanizmusok.⁸⁴ Az identitáselemek ezek szerint mindenképpen összetett kategóriák, egyszerre tartalmaznak antropológiai, pozicionális és csoport-, a társadalmi minősítési műveletek és a beszédaktusok révén előállott ideologikus, embléma jellegű elemeket. Kissé leegyszerűsítve ezeket a fontos megállapításokat: ezen elemek intézményesített erőszakos megsértésekor az identitás legfontosabb funkciója sérül meg, amely az, hogy „az egyént tartósan elhelyezze létének «társadalmi terében».” Ilyenkor nyilvánvalóan romlik a pozitív társadalmi értékekhez jutás esélye. Ugyanakkor, ismételten azt is ki kell emelni, hogy a „jelentős életesemények” traumatizáló és patogén szerepük mellett új identitásképzést indítanak el.⁸⁵

Ha nem éltünk benne a 20. század második felének világában, akkor először célszerű színvonalas, kortárs irodalmi vagy filmes alkotásokkal kezdeni az ismerkedést, hogy érzékeljük, mit jelentett olyan miliőben élni és alkotni, amely parabolikus művek keletkezésekor „a titok helyett a tiltás bábáskodik.”⁸⁶ De ennél még fontosabb idős kortársaink megszólítása, az interjúk elkészítése, miközben arra is figyelünk, amiről nem beszélnek. Trauma, traumatizálódás, tabuk, tabusítások – ezek mentén célszerű egyes témáinkat megnevezni, hogy történeti forrásaink valóban beszélni tudjanak. Mindazonáltal a „másodlagos szemtanúként” is értelmezhető történetkutató empátiája saját identitássá válhat, ami többféle nehézséget okozhat. Talán az egyik legfontosabb az, hogy egyre inkább félreérti a múltbeli kontextusokat, hiszen nem célszerű azokat a „végtelen hiány és az abszolút megsemmisülés” fogalmaival leírni.⁸⁷

A fentiek alapján a pártállami diktatúra életvilágaiban kialakult alkalmazkodási, ellenállási formák mindennapi kérdéseinek tárgyalása azért is fontos, mert más tiltakozásra egyébként sem volt lehetőség.⁸⁸ Egyrészt joggal beszélhetünk alávetett-

⁸⁴ Erikson lehetségesnek tartja, hogy az emberi szorongás (új dolgok, szimbolikus veszélyek, a bizalom dezintegrációját követő rémület) következtében bizonyos történelmi időszakok identitás nélkülülé válnak. Erikson 1991. 405.

⁸⁵ Pataki Ferenc: Identitás – személyiség – társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. In Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001. (A továbbiakban Pataki 2001.) 127, 149, 149–150, 153.; Pataki Ferenc: Életesemények és identitásképzés. In Pataki 2001. 390–391.

⁸⁶ Gelencsér Gábor: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest, 2002. 129. A parabola itt olyan történet, ami valójában másra vonatkozik, mint amit elmond.

⁸⁷ LaCapra, Dominick: Trauma, hiány, veszteség. *Café Babel*. Ötvenharmadik szám. (A továbbiakban LaCapra é. n.) 90. A szerző megkülönbözteti a hiányt és a veszteséget: „A hiánnyal ellentétben a veszteség történelmi szinten helyezkedik el, és meghatározott események következménye.” LaCapra é. n. 91. „Amikor a hiány veszteséggé alakul, nő a félreírnyzott nosztalgia vagy az új, totalitást célzó, utópisztikus politika esélye. Amikor a veszteség változik hiánnyá (vagy elmosódott, általánosító retorikaként kódolják), akkor a vég nélküli melankólia, feloldhatatlan gyász és végeérhetetlen apória patthelyzetével szembesülünk, [...]” LaCapra é. n. 89. A nosztalgia jelenségéhez, történeti tapasztalataihoz ld. Ahbe, Thomas: Ostalgie als Selbstermächtigung. Zur produktiven Stabilisierung ost-deutscher Identität. *Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereingte Deutschland* 30, 1997. 614–619.

⁸⁸ Scott, James C.: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat*, 23–24. 1996. (A továbbiakban Scott 1996.) 109–110.

ségi helyzetekről, másrészt számításba kell venni azt, hogy a történesek rendszerint folyamatszerűek voltak, vagyis a diktatórikus formák kiépülésével párhuzamosan módosultak az alkalmazkodási technikák is. Scott megfigyelését idézve: „A düh és agresszió kordában tartása – meglehetősen nyilvánvaló okokból kifolyólag – jelentős részét képezi az alávetett csoportokban fölnevelkedők szocializációjának. Az alávetett csoportok történelmében a mindennapi politika túlnyomó részben a színlelés politikája, amelynek során az ellenállásnak mind a szimbólumait, mind a gyakorlati részét leplezni kell. A nyílt sértegetés helyébe a pletyka, a gúnynevek használata és a jó hír tönkretétele lép.”⁸⁹ Az álcázás mint a „normális ellenállás” legjellemzőbb formája jelenik meg egyes értelmezésekben,⁹⁰ bár ez nyilván más viselkedésformákban is megfigyelhető. Hogy ki mit fed el, az sokszor nem látható, s a történetkutató is leginkább csak az elfedés aktusát konstatálhatja.⁹¹ A politikai hatalom által kijelölt határvonalak betartása vagy figyelmen kívül hagyása közismerten jutalmazással vagy büntetéssel jár együtt.⁹² A társadalom tagjainak ezzel kapcsolatos viselkedését nem célszerű, nem lehet életszerűen a homogenitás nézőpontjából magyarázni. A határvonalakra figyelő szereplők „illemórái” változatosak, a behódolástól, a passzív rezisztencián át a lázadásig terjedhetnek.⁹³

A diktatúra természetrajzának megértéséhez az egyik legalapvetőbb lépés az, hogy figyelünk a nyelvezetre, annak a hivatalos propagandából eredő forrására. Melyek voltak ennek a leglényegesebb jellemzői? Az állambiztonsági szolgálatok szóhasználata ebben a tekintetben mértékadó, így például az „operatív megsemmisítés”, a „presszionálás”, a „konspiráció” és a „dekonspiráció”. Ha egy hálózati személy valamilyen formában felfedte tevékenységét mások előtt, akkor adott esetben internálták. Azonban ez utóbbi helyzetben is egy „elterelő” okot – például gazdasági „bűncselekményt” – neveztek meg.⁹⁴ Az egész eljárás mód legjobban a

⁸⁹ Scott 1996. 125.; Kifejezetten a kollektivizálás során tapasztalt ellenállási stratégiákhoz ld. Fitzpatrick, Sheila: *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York, Oxford, 1994. 5–7.; Viola, Lynne: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, Oxford, 1996. 3–10.

⁹⁰ Scott 1996. 126.

⁹¹ Érdemes itt utalni a következő különbségre is: „A maszk nem az arc elfedésére szolgáló fátyol, és nem is arc. A fátyol csak elfedi az arcot, a maszk hazudik. [...] a maszk igyekszik olyan látszatot kelteni, mintha ellentéte volna annak, ami valójában. [...] A maszk és az álcázott igazság között afféle axiológikus ellentét alakul ki: a negatív érték pozitívnak akar látszani.” Tischner, József: *A dráma filozófiája. Bevezetés*. Budapest, 2000. 79, 83.

⁹² Az alárendelődésnek a kollektív történelem és az individuális történelem által kiváltott hatásai szempontjából is érdekes megfigyelés az, hogy a társadalom tagjai azért sem kérdőjelezik meg (tegyük hozzá, nyíltan) sokszor az állami parancsokat, mert „az állam szabta meg azokat a kognitív struktúrákat, amelyek által észlelhetik őket.” Bourdieu, Pierre: Államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája. In Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, 108–109.

⁹³ Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 2003. 52–53.

⁹⁴ Hálózati dekonspirációkkal kapcsolatos helytelen eljárások, 1952. március 31. MOL, XIX-B1-j. 50.d. 73.

katonai hadműveletek logikájához hasonlítható. Döntő volt ebben az ellenségkép-teremtés, az elszigetelés és a célzott kriminalizálás.⁹⁵

A politikai diktatúrák világából származó történeti források feltárása és elemzése alapján sokunk tapasztalata lehet, hogy ezek hatékonyabb felhasználása akkor igazán jó egy tudományos elemzés számára, ha alapvetően két dologra figyelünk olvasás közben. Először is arra, hogy mi hiányzik ezekből a hivatalos szövegekből. Másodszor pedig az állandó „fordítási”, tömörítési, dekódolási műveletet kell elvégeznünk. Úgy látom, hogy ennek egyik egyszerűbb módja, kulcsa az, ha az írott és hallott hivatalos szövegekben a mondanivalót elsősorban a megfogalmazó gondolkodásmódjára és nem a megcélzott tárgyra, embercsoportra vonatkoztatjuk.⁹⁶ Magyarán ezek a megfogalmazások rendszerint inkább az illetők pozicionális helyzetéről, funkcionárius mivoltjáról, szocializációjáról, iskolázottságáról, még inkább annak hiányáról szólnak. Ennek legnyilvánvalóbb történelmi példái a rezsim „ellenségeire” (a kulákoktól az egyházi személyekig) vonatkozó minősítések és leírások. Ahogy már láthattuk, a „varázsszavak” mágikus használata tehát ezekben a szövegekben szinte mindig megelőzi a szemantikai funkciót.⁹⁷

A fenti, elsősorban a hivatalos pártállami megnyilatkozások mögöttes struktúráinak elméleti, dekódolási lehetőségei után célszerű a mindennapok története és a tapasztalattörténet nézőpontjából is megvizsgálni a kérdéskört. A politikai hatalmat és az uralmat firtató kérdések sokszor elsősorban azért növelik a félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrál, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Ezzel szemben célravezetőnek tűnik az az eljárás, amely a politikai hatalmat/uralmat és a társadalmat nem pusztán ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Ebben a megközelítésben fontosabbak lesznek azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a

⁹⁵ Knabe, Hubertus: Die feinen Waffen der Diktatur. Nicht-strafrechtliche Formen politischer Verfolgung in der DDR. In Timmermann, Heiner (Hgg.): *Die DDR – Erinnerung an einen untergegangenen Staat*. Berlin, 1999, 203–208.; A mindennapi következményekhez is ld. Goffman, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája (Tanulmányok)*. Budapest, 1981. 197. A katonai nyelvhez, például a mezőgazdaságba helyezett parancsnokok szerepéhez, a „munka frontjának” kérdéséhez, a gyűlöletre építéshez ld. Révész László: *Die Sprache als Waffe. Zur Terminologie des Marxismus-Leninismus*. Akademie für Politik und Zeitgeschehen der Hanns-Seidel-Stiftung e.V. 1983.; Tóth Szergej: A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája. *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 1. 1991. 5–37.; Révész László: *A proletárdiktatúra ideológiai funkciójának kriminalizálása. (Ideológia – politika – jog Magyarországon az ötvenes években)*. Szeged, 1997. 17–23.

⁹⁶ Szabó 1998: 10. Már csak azért is, mert a történeteink „szereplői” elsősorban falusi milióból származtak, a doktrína nyelve pedig úgy mond „városi találmány” volt kortársi nézőpontból is. Mühlmann, Wilhelm: Bauernrebellionen. Versuch einer Betrachtung. In Giordano, Christian – Hettlage, Robert (Hgg.): *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen*. Berlin, 1989. 44.

⁹⁷ Cassirer, Ernst: A modern politikai mítoszok technikája. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997. 41.

cselekvők, a társadalmi tagjai tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkedniük kell.⁹⁸

Az előbbi szempontból is tanulságos eredményekhez vezethet az az elemzés, amely a különböző pártállami információs jelentésekkel foglalkozik. Tartalmuk kifejezi azt is, hogy miképpen változik a rendszer hatékonysága. Így például a magyarországi forrásokról is elmondható, hogy a kezdeti részletes – és persze sokszor kitalált – beszámolók információértéke látványosan csökkent. Azokat mindinkább „felülről lefelé” írták. Ugyanilyen módon, óvatosan kell bánni az individualizáció fogalmával, amely félrevezető lehet, ha csak a piacgazdaságokra vonatkoztatjuk. A pártállami „politikai társadalom” is alapvetően individualizáltnak számított. Ezt váltotta ki a politikai túlhatalom, a „politikai szféra privatizálása”, amely következményeit tekintve nagyon is politikai jelentőségű volt. Egyrészt a „felülről” érkező és kiszámítható beavatkozások révén instrumentalizálhatók lettek az eljárások. Másrészt az emberek, általában „belülről”, másként tudták megtapasztalni és eljáratítani a különböző intézkedéseket: módjuk volt különböző mértékű elhajlásokra és visszavonulásokra.⁹⁹ Ennek a miliónek konstruálása céljából a régebbi hermeneutikával szemben a „társadalmi logika pluralizmusára” irányuló érdeklődésnek van igazán értelme.

Ebben az összefüggésben válik ismételten fontossá a kortársi nyelv problematikája, amely nyelv a politikai hatalom és uralom által produkált társadalmi gyakorlat része. A kapcsolatokra helyeződik a hangsúly, amelyek során komolyan kell venni a rituálékat, amelyek egyúttal manőverezési lehetőségeket is kínálnak. Különösen a politikai diktatúrák alatti nyelvhasználatot illetően kell megkülönböztetni a „hivatalos” és a „hétköznapi” nyelvet; utóbbi az emberek egyfajta „magára találását” jelenti.¹⁰⁰ Az előbbi gondolatmenetet követve, a „diktatórikus uralmat mint kommunikációs gyakorlatot” értelmező közelítésmód szerint a párt egy olyan hegemon nyelvi stílust valósított meg, amely a dolgok és jelenségek meghatározásában is monopóliumra törekedett.¹⁰¹ A hivatalos nyelvben a ritualizálás előrehaladó tendenciája érvényesült. Ez a „nyelvi ritualizáció” az „uralom mint gyakorlat” ambivalenciájára és többértelműségére is utal. Sajátos módon a ritualizmus ugyanakkor a hatalom címzettjeinek nagyobb cselekvési biztonságot, helyenként egyfajta autonómiát adott. Mindazonáltal a nyelvi ritualizmus a krónikus legitimitációs krízis

⁹⁸ „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják.” – mondja Lüdtké, akinek a fogalomhasználatához a fenti sorokban hozzáillesztettem a politikai hatalom kategóriáját. Lüdtké, Alf: *Die DDR als Geschichte. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, 36B. 1998. (A továbbiakban Lüdtké 1998.) 3–4.

⁹⁹ Lüdtké 1998.

¹⁰⁰ Lüdtké, Alf: *Sprache und Herrschaft in der DDR. Einleitende Überlegungen*. In Lüdtké, Alf – Becker, Peter (Hgg.): *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 1997. (A továbbiakban Lüdtké – Becker 1997.) 11–26.

¹⁰¹ A nyelvészek mintegy 2000 új kelet-német kifejezést számláltak össze (például Weihnachtsengel = „geflügelte Jahresendfigur”, Särge = Erdmöbel). Wollé, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin, 1998. 78–79.

egyik jelének tekinthető. A párt politikai diktatúrájának közigazgatási struktúrája különösképpen elősegítette a ritualizmus kommunikatív stílusát.¹⁰² Minél magasabb szinten jelent meg a beszámoló, annál kevesebbet mondott. Másrészt érvényesült az a tendencia is, hogy a politikai diktatúra „öregedésével” párhuzamosan növekedett a standard közhelyek és propagandaformák súlya.¹⁰³

A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk a kutatás során, hogy nem az ország, hanem a különböző miliókben élt emberek történeteit elemezzük. Ez a megközelítésmód az államon belüli élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat. A kortársi cselekvéseket és történeteket ezekben a társadalmi erőterekben célszerű értelmezni. A mindennapok és tapasztalatok történetkutatási irányzatában további figyelemre méltó meglátás az is, hogy a „kisemberi életvilágokban” (munkahelyi kollektíva, család és rokonság), ahol átláthatóság volt, számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia” adódott az emberek számára, amelyek több szempontból élhetővé tették a rendszert. Nem véletlen, hogy a rezsim bukása utáni nosztalgikus megnyilvánulások leginkább ezen életvilágok széttöredezésével lehetnek összefüggésben.¹⁰⁴

Talán ebben a gondolati keretben értelmezhetőek a társadalomtörténeti események.

József Ö. Kovács

Political Dictatorship and Social History

The author gives primary attention to theoretical and methodological issues of 20th century contemporary history with special reference to German and Anglo-American historical research. He points out differences of approach utilized in existing research studies, at the same time he emphasizes his own approach based on social history, everyday human relationships, and a bottoms up point of view. His central interest concerns the structure of Soviet regimes, the violent use of state power and traumatic experiences. In his view, an analytic approach to events of social history may contribute to a better understanding of the elements of political dictatorships. These elements include traumatic, collective and structural change events.

¹⁰² Jessen, Ralph: Diktatorische Herrschaft als kommunikative Praxis. In Lüdtker – Becker 1997. 75. A Harold D. Lasswell által leírt ún. intenzív stílus (standardizálás, ökonomizálás, sűrítés, variációs szegénység, ismétlés, szuggesztív, agitáció, emóció, dinamizmus) és a propaganda nyelve közötti összefüggésre világít rá: Dieckmann, Walther: A politikai kommunikáció stílusai. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, 2000. 109.

¹⁰³ Judt, Matthias (Hgg.): *DDR-Geschichte in Dokumenten. Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse*. Berlin, 1997. 35–36.

¹⁰⁴ Lindenberger, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. In Lindenberger, Thomas (Hgg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln etc., 1999. 18.

BALATON PETRA

A székely falusi társadalom közösségi színtere. Népházak, szövetkezeti házak

Az 1867. évi kiegyezést követően a polgárosuló Magyarország addig soha nem látott gazdasági és társadalmi fejlődésen ment keresztül. Az általános fellendülés azonban nem egyformán jellemezte az ország egész területét és lakosságát. Különösen a – mostoha természeti és archaikusabb társadalmi és gazdasági viszonyokkal jellemezhető – perifériák fokozatos lemaradása volt tapasztalható, ami az állam elkerülhetetlen beavatkozását igényelte.¹ A korábbi eseti és szórványos állami támogatás a századforduló körül kezdett intézményesülni. Átfogó és egységes gazdaságfejlesztő programot, ún. segélyakciókat – az agrárius mozgalom jegyében, a liberális gazdaságpolitika értékeit figyelembe véve – Darányi Ignác (1895–1903 és 1906–1910 közötti) földművelésügyi miniszter indított a Kárpátok egész hegyvonulatára tervezve. A kormányzat széles körű fejlesztési programban kívánta az elmaradott gazdálkodási mód átalakítását, a hagyományos életmód megváltoztatását elérni és ezáltal megteremteni a szociális biztonságot és a nemzetiségi békét.

Az 1897-ben indított, Kárpátalja rutén lakosságát támogató hegyvidéki (rutén) akciót 1902. június 1-jével a Marosvásárhelyen létesített székely kormánybiztosság követte (Háromszék, Csík, Udvarhely, Maros-Torda megyékre kiterjedő hatáskörrel).² A döntési joggal és önálló mozgástérrel rendelkező hivatal illetékessége fokozatosan kiterjedt Erdély ún. szórványterületeire is, a nemzetiségi tömbvidékek közé ékelt magyar-, székely- és csángólakta területekre, később egész megyékre. 1908-tól az erdélyrészi kirendeltség, 1913-tól pedig a marosvásárhelyi (Brassó, Csík, Háromszék, Kisküküllő, Maros-Torda, Udvarhely megyék) és kolozsvári

¹ Székelyföld gazdasági hanyatlásáról és a társadalmi-kormányzati törekvésekről korábbi cikkeimben foglalkoztam, ezek adatait e bevezetőben külön hivatkozás nélkül adom meg. Vö.: BALATON PETRA: A székely akció előzménye és története. *Székelyföld*, 6. (2002) 6. sz. 62–93.; Uő: A székelyföldi (erdélyrészi) kirendeltség tevékenységéről. *Magyar Kisebbség*, Új sorozat, 8. (2003) 2–3. (28–29.) sz. 82–90.; Uő: A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (Törekvések Székelyföld a XX. század elején). I–II. rész. *Korunk*, III. folyam, 21. (2010) 1:78–85., 2:71–78.

² A „székely akció” mindazon társadalmi és állami tevékenységek összességét jelenti, amelyek a XIX. század végétől a székelység helyzetének javítására irányult. Tartalmi különbséget jelent, hogy mely állami/társadalmi intézmények vagy szervezetek tevékenységét sorolták az akcióban való részvételhez (társadalmi, állami, kormányzati), illetve e tevékenységeket mely földrajzi-közigazgatási területre kiterjedően értelmezték. BALATON PETRA: *A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések*. Bp., 2004. (= BALATON)

(Alsófehér, Hunyad, Kolozs, Krassó-Szörény, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos megyék) kirendeltségek irányították a gazdaságfejlesztő programot.³ (1. térkép)

A „népsegítő akciók” az 1910-es évekre elvesztették ínségakció jellegüket és rendszeres munkakörrel bíró középfokú szakhivatalokká alakultak át. Az immár hat – hegyvidéki, kolozsvári és marosvásárhelyi, felvidéki, nagyváradi, temesvári, majd eperjesi⁴ – miniszteri kirendeltség, mely Magyarország 31 megyére kiterjedő illetékességgel működött, a földművelésügyi igazgatás feladatait látta el Kárpátalja, Felvidék, Székelyföld, Bánát, Partium (tágabb) területén. (2. térkép) Az akciók az anyagi segítségnyújtáson kívül a térségek önerőből történő talpraállítását célozták a jövedelmező intézmények és gazdasági rendszerek meghonosításával, a társadalmi önszerveződésre és kezdeményezésre is számítva.

Jelen tanulmány a székely gazdaságfejlesztő program számos tevékenysége közül a művészettörténeti szempontból is jelentős tárgyi emlékekkel, a népházakkal (szövetkezeti házak) foglalkozik. A népház-hálózat kiépülése szoros összefüggésben volt a társadalmi szerveződéssel, a gazdaköri és szövetkezeti hálózat kiépülésével; egyben tükrözte az élénk gazdasági és társadalmi életet folytató települések, kistréti körét is, ahol megfelelő anyagi háttér és sokrétű intézményhálózat létezett. A rendelkezésre álló rendkívül hiányos források alapján, azok következtetéseit⁵ is számításba véve Székelyföld félezer településének egytizedében jött létre népház, a többi gazdasági és társadalmi állapota nem igényelte, illetve nem tudta létrehozni azt.

A Földművelésügyi Minisztérium kormányzati elve értelmében egyrészt olcsó kamatú és könnyen visszafizethető kölcsön formájában, másrészt állami hozzájárulással támogatott közösségeket vagy a közösség javára szolgáló intézményeket.⁶ A székely (erdélyrészi) akció egyes tevékenységi köreinek anyagi fedezetét azonban nehéz megállapítani, mert a kirendeltség személyi és dologi költségeit csak „átalányképpen” határozták meg, így nem kellett mereven ragaszkodni az egyes feladatokra rendelkezésre álló költségtervhez.⁷ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tárca az akció regionális koordinálására hivatott kirendeltségtől függetlenül más csatornákon is támogatta Székelyföld gazdaságát, például az Országos Központi

³ Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 184 Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok (= K 184) 1917. 147 456. (A kirendeltség 3687/1917. sz. feltejtése)

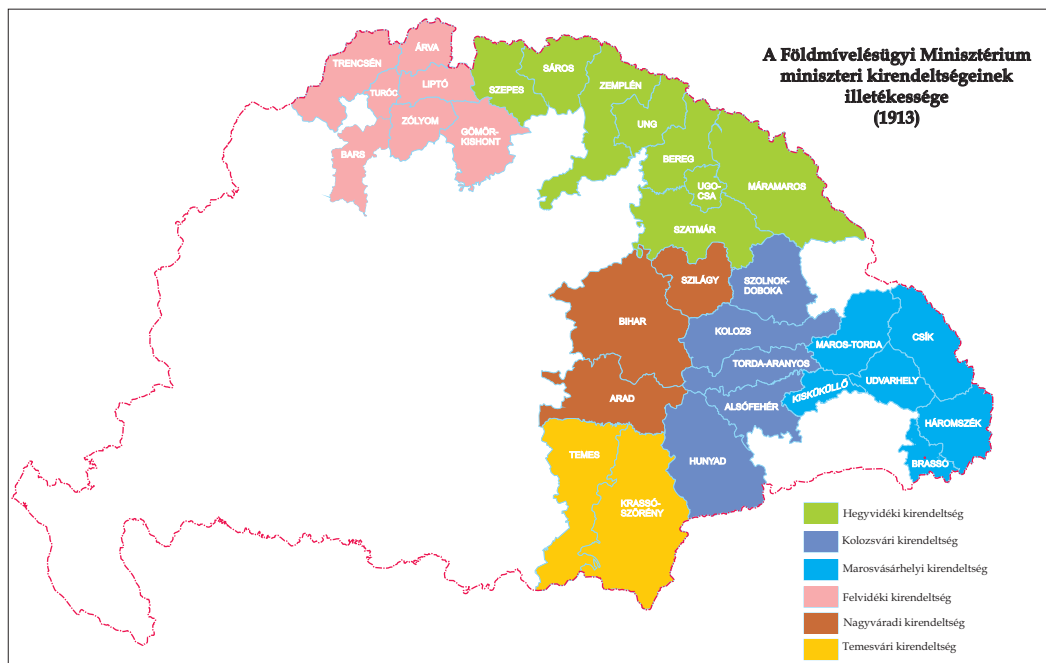
⁴ A temesvári kirendeltség egy évig (1913 áprilisa és 1914 májusa között) működött; Eperjes székhellyel a Felvidéken 1914-ben alakították ki az új kirendeltséget. MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (= K 27), 1913. okt. 23. minisztertanácsi ülés.

⁵ A következtetések számolási hibákból, hiányos statisztikai adatokból, illetve a Földművelésügyi Minisztérium évi működéséről szóló, 1902–1913 közötti jelentések és a kirendeltségi beszámolók közötti ellentmondó adatokból adódnak, amit a szórányosan fennmaradt levéltári anyag eltérő adatai fokoznak.

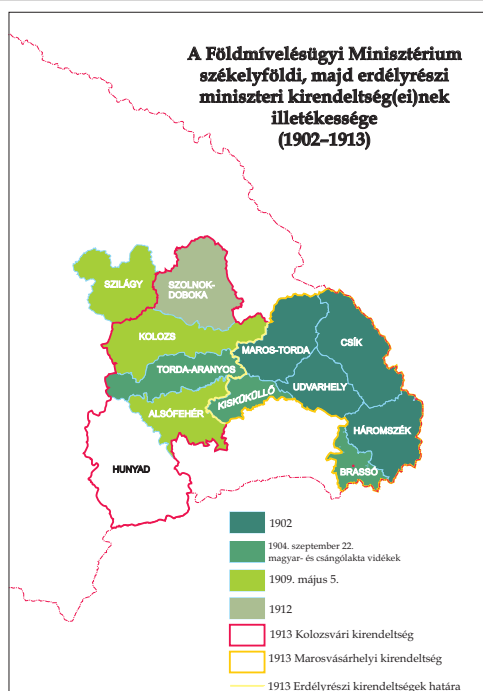
⁶ KOÓS MIHÁLY: *A székely actio ismertetése*. Bp., 1905. (A továbbiakban: Jelentés: SZA 1905. 10–11.).

⁷ Indoklás a Földművelésügyi magy. kir. Ministerium 1905. évi költségvetéséhez. Bp., 1904. 96., Indoklás a Földművelésügyi magy. kir. Ministerium 1908. évi költségvetéséhez. Bp., 1907. 127.

Hitelszövetkezeten keresztül juttatta el a hitel-, tej- és gazdasági szövetkezetek számára az anyagi támogatást.

1. térkép: A Földművelésügyi Minisztérium miniszteri kirendeltségeinek illetékessége (1913)

2. térkép: A Földművelésügyi Minisztérium székelyföldi, majd erdélyrészi miniszteri kirendeltségeinek illetékessége (1902–1913)

A népház és szövetkezeti ház fogalma és feladatai

Az akció megszervezésekor még nem terveztek ilyen típusú épületeket; az agrárius sajtó szerint feltételezhetően német (porosz) előzmények alapján indult el az építési program Magyarországon. A szociális célzat mellett nem elhanyagolható a népművészet pártfogása sem, ugyanis a falusi középületek csakis „falusi stílusban”, azaz a helyi népművészet alapján épülhettek.⁸ Jelenlegi forrásaink szerint az első komplex rendeltetésű épületek 1909-re, a gazdaságfejlesztő program 7-10 éves működésének eredményeképpen jöttek létre.⁹

Míg a kirendeltségi jelentések szinonimaként használták a *népház* és a *szövetkezeti ház* fogalmakat, és a korabeli szóhasználatban a népház kifejezés terjedt el, addig a minisztériumi ügyintézésben megkülönböztették a fogalmakat.¹⁰ A gyakorlatban az épületek többsége szövetkezeti háznak épült, mert a kezdeményezők és fő finanszírozók a helyi – általában tej- és hitelszövetkezetek – voltak. A népház nagyobb társadalmi összefogást feltételezett, általában a gazdakör kívánta létrehozni a falu szellemi, társadalmi és gazdasági életének központját. Funkciójában nem tértek el egymástól, mindkettőben helyet kaptak a gazdasági és társadalmi intézmények, itt tartották a gazdasági előadásokat és összejöveteleket.

A miniszteri kirendeltség a Magyar Gazdaszövetség 1904. évi nagygyűlése után agrárius kezdeményezésre határozta el a falusi *gazdakörök* szervezését. De a székely akció hivatala gyakorlati tapasztalatok alapján is arra az eredményre jutott, hogy értelmes és megbízható helyi vezetők – akik általában a helyi lelkészek és tanítók voltak – nélkülözhetlenek a gazdasági akció kivitelezésében. Sok esetben a gazdakör bonyolította le az akció községszintű ügyeit, vásárolt olyan gazdasági szükségleteket (például mezőgazdasági gépeket), amelyekre az egyének nem voltak képesek. A gazdaköri tulajdonban levő gépeket legtöbbször a népházak udvarán létesített gazdaköri gépszínekben helyezték el, vagy a községtől kapott ingyen telken épített gépszínekben. Általában a gazdakör készítette elő és szervezte a további gazdátársadalmi kapcsolatokat (szövetkezeteket, birtokossági szervezkedéseket). 1911 végén az erdélyrészi akció keretében 552 regisztrált (működő) gazdakör volt összesen 28 199 taggal.¹¹ A legtöbb Udvarhely megyében alakult (a települések 90%-ában),

⁸ KESERÜ KATALIN: *Thoroczkai Wigand Ede*. Bp., 2007. 129–138. (A továbbiakban: KESERÜ, 2007)

⁹ Az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) jelentése szerint már 1889-től „uttörőleg ... több népház és népotthon építését mozdította elő olcsó kölcsönként vagy adományul”. SÁNDOR JÓZSEF: *Az EMKE 1913. évi jelentése*. Kolozsvár, 1913. XXVII. (A továbbiakban: EMKE, 1913.)

¹⁰ Gödöllői Városi Könyvtár, jelzet nélkül (év nélkül).

¹¹ A Földművelésügyi Minisztérium éves jelentései a székely akció működési területén levő gazdakörök számát – megyei részletezés nélkül – közölték, a kirendeltségi jelentések pedig 5 alkalommal megyei adatokat tettek közzé a gazdaköri tagok számával. A székely sajtó településszintű adatokat az 1909. és 1910. évekről közölt. *Székelyek Naptára*. 2. évfolyam. Szerk.: MOLNÁR EMIL, MEGYASZAI MIHÁLY. Kézdivásárhely, 1909. 133–135. (A továbbiakban: SZN 1909.); *Székelyek Naptára*. 3. évfolyam. Szerk.: BENKŐ PÁL, MEGYASZAI MIHÁLY, NAGY KÁROLY. Kézdivásárhely, 1910. 167–168. (A továbbiakban: SZN 1910.)

ahol a tanítókar aktivitására már a korszak sajtója is felfigyelt. Háromszék megyében még 1907-ben sem érte el a gazdakörök aránya a 30%-ot, viszont 1911-re a községek 87,5%-ában működött már gazdakör, ellenben Csík megyében csak a települések 59%-ában. Kedvező volt az arány a Brassó megyei csángó falvakban: 1909-ben már mindegyik településen volt gazdakör, míg a barcasági magyar falvakban csak egy meglétéről van adatunk.¹² Maros-Torda megye elmaradottsága 1907-ig szembetűnő (13,7%), a kirendeltségi központhoz való közelség és a gyakori érintkezés ellenére vagy éppen azért „lustult el” a megye gazdatársadalma.¹³ A marosvásárhelyi gazdakör megalakulása után vett nagyobb lendületet a fejlődés: 1909-re megháromszorozódott a számuk, és 1911-re már 64% volt a gazdakörrel bíró települések aránya.¹⁴

Megállapítható, hogy 1907–1909 között alakult a legtöbb gazdakör Székelyföldön, kisebb, de dinamikus fejlődési időszak volt 1909–1911 között is. A gazdaköri tagok átlagszáma (51–52 fő egy településen) még így is nagyon kevés volt a térségben.¹⁵ A források alapján valószínűsíthető, hogy minden megyében voltak olyan „kiemelt” gazdakörök, amelyek feltűnően sok támogatást kaptak, például Udvarhely megyében Siménfalva (Elekes Dénes gazdaköri elnök), ahol hitel-, „Hangya” szövetkezet, tejszövetkezet, takarmányozócsarnok is volt; vagy Homoródszentpál (Ürmösi József lelkész, gazdaköri elnök) és Homoródvárosfalva (Péter Sándor lelkész, gazdaköri elnök).¹⁶

A dualista kormányzat nagy hangsúlyt fektetett a perifériákon a mezőgazdasági *szövetkezeti* mozgalom kiépítésének,¹⁷ és az Országos Központi Hitelszövetkezet már a székely akció elindulása előtt szövetkezeti akciót indított a térségben. 1898–1901 között 50 hitelszövetkezet alakult, 1902-ben néhány önálló fogyasztási szövetkezet és 126 hitelszövetkezet működött Székelyföldön. A szövetkezeti élet kezdeményezője Károlyi Sándor munkatársa, dr. Gidófalvy István (1859–1921) szászrégeni, majd kolozsvári kir. közjegyző volt, akinek tevékenységének köszönhetően Maros-Torda megye jóideig vezető szerepet töltött be a szövetkezeti mozgalomban. Irányítása mellett Erdélyben 1910-ig közel 400 szövetkezet alakult.¹⁸

A tárca a székely akció költségvetési keretében külön feltüntetve támogatta a szövetkezeti ügyet az újonnan alakulók segélyezésére vagy forgótőkeként újabb szövetkezeti szakcsoportok létrehozására (1902–1908 között 70 000 K, 1909–1912 között 100 000 K, majd a világháború végéig 150 000 K volt a támogatás összege).¹⁹

¹² 1909-ben Apáca községben volt gazdakör. SZN 1909. 134.

¹³ *Udvarhelyi Híradó*, 10. (1907) 38:3. (szept. 22.)

¹⁴ 1907 januárjában alakult meg a marosvásárhelyi gazdakör Tótfalussy József református lelkész kezdeményezésére. A gazdakör tevékenységére ld.: *Székely Világ*, 3. (1907) 4(99):39. (jan. 27.), 17(112):256. (ápr. 18.); *Maros-Torda*, 8. (1907) 19:5. (máj. 2.)

¹⁵ BALATON, 2004. 427., 480. Az adatok az 1910/1911. évre vonatkoznak.

¹⁶ DORNER BÉLA, ENESEI: Székelyföldi esetek: Erdélyi gazdasági emlékek, elbeszélések. Bp., 1940. 13.

¹⁷ TAKÁCS IMRE: Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában, 1867–1918. Bp., 1989. 47–51.

¹⁸ KELEMEN LAJOS: *Dr. Gidófalvy István*. Kolozsvár, 2002.

¹⁹ BALATON, 2004. 349–353.

A hitelszövetkezetek részt vettek a segélyakció lebonyolításában, például a parcellázások keresztülvitelében, a tenyészállatok beszerzésének finanszírozásában, a közös bérletek megszerzésében stb.²⁰ Számuk nem maradt el az országos átlagtól: 1911-ben a 287 hitelszövetkezet 986 községre kiterjedően működött; Maros-Torda megye településeinek 68%-ában, Csík 84%-ában, Háromszék 90%-ában és Udvarhely 91%-ában.²¹ Az általuk összegyűjtött tőke azonban elenyésző volt a nemzetiségi pénzintézetek tevékenységéhez képest.

A fogyasztási szövetkezet bolthelyisége a raktárral a népházban kapott helyet. Székelyföldön az infrastrukturális nehézségek miatt nehéz volt beszerezni a megélhetési szükségleteket, ezért általában a helyi lakosság kezdeményezte ezek megalakulását. 1908-ra megháromszorozódott a számuk, 1911 végére már 162 községi fogyasztási szövetkezet működött a kirendeltség körzetében 45 033 – 487 630 K értékű – üzletrésszel.²²

Leggyakrabban a tejszövetkezetek kezdeményezték a népházakat: a közel 0,5 millió K értékű tej szövetkezeti értékesítéséből felhalmozott tőkéből az üzleti helyiség, jégverem kialakítását és a berendezések beszerzését. A tejszövetkezetek alakítása 1906-ig nagy nehézségekbe ütközött a bizalmatlanság miatt, 1909 végére azonban már 64 községcsoportban működött. Az ismétlődő takarmányhiány és az értékesítési nehézségek miatt megakadt azonban a fejlődés, és az egymástól elkülönülten megalakított tejszövetkezetek életképtelensége a sajto visszatérő témája volt.²³

A népházakban kapott otthont az állatbiztosító szövetkezet, az első (sertésbiztosítással összekötött) magyarországi szövetkezet 1904 júniusában Székelyföldön (Alsósímenfalva, Udvarhely megye) jött létre.²⁴ A törvényszéki cégjegyzett szövetkezetek szerződéses viszonyba léptek a szintén szövetkezeti alapon szervezett Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társasággal, amely az állományban bekövetkezett 5%-on felüli kárt 0,5% viszontbiztosítási díj ellenében fedezte. A Társaság 1909-ben Marosvásárhelyen külön szervezetet létesített, 1911-ben pedig a kirendeltség is

²⁰ A legjobban működő hitelszövetkezetek keretében a Magyar Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezte gazdasági termékeket értékesítő szakcsoportokat létesített, 1904-ben pedig Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Sepsiszentgyörgyön értékesítő központokat állítottak fel a térség eladható terményeinek értékesítésére (gyümölcs és lóheremag) és gazdasági szükségleteinek (vetőmag, gazdasági gépek) beszerzésére azonnali készpénzfizetés ellenében, kevés közvetítői jutalék felszámolásával. MOL K 178 Földművelésügyi Minisztérium, Elnöki Iratok (=K 178), 1902. 8907.; *Szabadság*, 3. (1907) 103:4. (máj. 7.); *Udvarhelyi Híradó*, 7. (1904) 14:7. (ápr. 3.)

Jelentés: FM 1912. 60.

²² *Székely Világ*, I. (1905) 26:309. (aug. 20.); BALATON, 2004. 407.; Jelentés: FM 1912. 60.

²³ DORNER BÉLA, ENESEI: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Győr, 1910. 172. (A továbbiakban: DORNER, 1910); BALATON, 2004. 375.; *Udvarhelyi Híradó*, 15. (1912) 5:5. (jan. 28.), 8:4. (febr. 18.)

²⁴ A gazdák közötti kölcsönösség, az ún. hopsa intézménye az állatbiztosító szövetkezetek megalakulása előtt is jellemző volt Székelyföldön: a beteg és levágásra kerülő állatok ehető húsát a falubeliek megvették a gazdától, hogy annak kárát így csökkentsék. *Udvarhelyi Híradó*, 7. (1904) 25:5. (jún. 19.)

szerződést kötött a Társasággal, ennek köszönhetően év végére 173 község csatlakozott a szövetkezeti állatbiztosításhoz.²⁵

A népkönyvtárak számára külön helyiség állt rendelkezésre a népházakban, ezek a gazdasági, társadalmi ismeretek és irodalmi műveltség terjesztését, valamint a kisgazdák szórakoztatását szolgálták. A kirendeltség a falusi gazdakörök népkönyvtár-adományozását helyeselte,²⁶ ellenben a minisztérium a feloszlás veszélyének kitett egyesületek helyett a (minimum 100 írni-olvasni tudó magyar lakossal rendelkező) községeknek adományozott 100, ritkábban 150 kötetből álló népkönyvtárat, illetve a könyvek elhelyezésére 20 K könyvszekrény-beszerzési segélyt. A települések azonban a közhasznú ismeretek terjesztése helyett inkább a könyvek rongálástól való védelmére törekedtek.

A székely akció megindulásakor már 63 népkönyvtár működött a térségben. A minisztérium 1903-ban a népkönyvtárral még nem rendelkező székelyföldi gyógyfürdők ellátását támogatta,²⁷ majd 1905-től a sok kérvény és a szűk hitelkeret miatt előjegyzés alapján történt a népkönyvtár-adományozás, de 1906-ban is a 42 kérvényből csak 18-at tudtak teljesíteni. A népkönyvtári hálózat gyorsan fejlődött: 1907 tavaszára már 222, 1909-ben 315 működött, legnagyobb részük gazdaköri kezelésben, és az 1910-es évekre pedig már több mint 600. Voltak olyan gazdakörök, amelyek arra panaszkodtak, hogy mind elolvasták a könyveket, és újabb könyvgyűjteményeket kérnek.²⁸ A szépirodalmi, népszerűsítő (gyűjteményes kiadások, regények, mesék, költemények), történelmi és ismeretterjesztő könyvek mellett a minisztérium *népies ismertető füzetek, újságok és gazdasági szakkönyvek kiosztásával* igyekezett a gazdasági ismereteket terjeszteni.²⁹ Ugyanezt a célt szolgálták az 1905–1914 között minden év novembere és márciusa között megtartott *téli gazdasági előadások*³⁰ is a népházakban, ahol a falusi népet közvetlenül érintő gazdasági, közigazgatási,

²⁵ A falusi szövetkezet igazgatósága becsülte fel a tagok állatait és fizette ki a becslésnek megfelelő kárösszeget; intézkedett a beteg állatok gyógykezeléséről, a kényszerlevágásokról és értékesítésről; a központ végezte el a díjak kiszámítását és az írásbeli munkákat. A tagok ingyenes orvosi ellátásban részesültek, a szövetkezeti tag csak fuvart volt köteles adni az orvosnak. *Székelyek Naptára*. Szerk.: MOLNÁR EMIL, MEGYASZAI MIHÁLY. Kézdivásárhely, 1911. 152–154. (A továbbiakban: SZN 1911.); *Udvarhelyi Híradó*, 14. (1911) 25:2. (jún. 18.); BALATON, 2004. 438–439., 485.

²⁶ BALATON, 2004. 353–354.

²⁷ Így kaptak könyvtárakat Bálványosfüred, Málnás és Előpatak Háromszék megyei fürdőtelepek. *Székely Lapok*, 33. (1903) 67:2. (márc. 22.); *Maros-Torda*, 4. (1903) 12:3. (márc. 26.)

²⁸ *Udvarhelyi Híradó*, 15. (1912) 12:5. (márc. 17.); BALATON, 2004. 405., 432–433.

²⁹ Például a Földművelésügyi Minisztérium Néplap című kiadványát minden gazdakör és szövetkezet ingyen kapta 1903-tól; az Országos Gazdaszövetség ugyancsak a kiadványait ingyenesen megküldte a gazdaköröknek 1906–1907-től. A minisztérium 1912–1913-ban több mint 60 mezőgazdasági tartalmú népies ismertetőfüzetet küldött a gazdaköröknek. BALATON, 2004. 353.; MOL K 178, 1903. 339i; *Udvarhelyi Híradó*, 16. (1913) 1:4. (jan. 5.)

³⁰ Az előadások száma nehezen megállapítható, mert az adatokat hol naptári évek szerint (minisztériumi és alispáni éves jelentések), hol pedig naptári éveken átnyúló évszakok – ősztől tavaszig – (kirendeltségi jelentések) szerint közölték. A Földművelésügyi Minisztérium csak az 1907/1908 és 1908/1909 telén rendezett gazdasági népies előadásokról készített összefoglaló kimutatást. *Az 1908/1909. évi gazd-*

jogi tudnivalókat és általános szociális vonatkozású kérdéseket vitatták meg. A *nők számára szervezett előadásokat* (gazdaköri tagok feleségei és felnőtt leányai számára) általában orvosok tartották gazdasági, főleg háztartási kérdésekről, közegészségügyi és gyermeknevelési alapismeretekről. A kirendeltség nagy hangsúlyt fektetett az *alkoholizmusellenes tevékenységre* (az Alkoholelleanes Szövetség marosvásárhelyi fiókjával). Az elméleti előadásokat audiovizuális oktatás révén színesítették, képeket és fényképeket 1905/1906 telétől vetítettek.³¹

A népház otthont adhatott *állatkiállításokkal* és előadásokkal egybekötött *állatdíjazásoknak* is, amelyek legfőbb célja a kiállított állatok mérlegelése, hátrányainak és előnyeinek ismertetése volt, ez egyben alkalmat jelentett a kiosztott tenyészanyag gondozásának és táplálásának ellenőrzésére is, de előfordult, hogy gépbemutatókkal, illetve tejlövőversenyekkel kötötték össze az eseményeket.³²

A népházban rendezték a keresetkiegészítés céljára szervezett *gazdasági szaktanfolyamokat*, amelyek közül a *téli háziipari tanfolyamok* voltak a legjelentősebbek. A gazdasági eszközök, vessző- és szalmaáruk előállítása mellett kisipari foglalkozásokat (nőiruha-készítő, gombkészítő) is tartottak az 1910-es években a női munkaerő nagyobb arányú foglalkoztatottsága érdekében.³³ A kirendeltség biztosította az anyagi hátteret (nyersanyag és munkagépek), a tanfolyam befejeztével pedig vásárral egybekötött kiállítást szervezett, a kiállítók munkagép- vagy nyersanyagadományban részesültek. A foglalkozásokat általában képzett háziipari tanítók, tanítónők tartották. A gazdasági akció háziipar-fejlesztési programjában azonban volt egyfajta nosztalgia, a megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények miatt nem lehetett azt régi szerepkörében visszaállítani.

Népházak (szövetkezeti házak) a székelly (erdélyrészi) akció keretében

A népház (szövetkezeti ház) összetett feladatából adódóan Székellyföld több mint félszáz településében elősegítette a falumodernizációt és a vidékfejlesztést.

A szórványosan fennmaradt forrásokból az épületek felépítése jól körvonalazható. A helyi gazdakörökből és szövetkezetekből érkező kérelmeket a közigazgatási hatóságokhoz terjesztették fel, majd annak (általában a főispánnak) támogatásával a kirendeltség marosvásárhelyi hivatalához. A központ csak a jól működő intézmények kérelmét támogatta a minisztériumnál. A tárcá a szövetkezeti tagok önrészt rendszerint csak azzal a kikötéssel egészítette ki, hogy a kibővített vagy újonnan felépített intézményben díjtalanul biztosítsanak helyet valamennyi társadalmi egy-

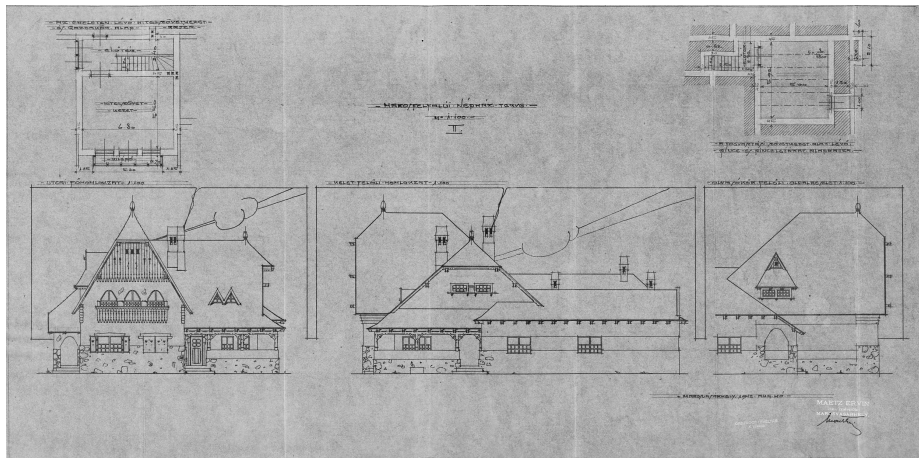
dasági téli népies előadások és gazdasági háziipari tanfolyamok jegyzéke. Bp., 1908. (A m. kir. földművelésügyi miniszter kiadványai, 1908/22.)

³¹ BALATON, 2004. 429., 467.; *Magyarország földművelésügye az 1910. évben.* Bp., 1912. 66.; *Székelly Világ*, 1. (1905) 35:426. (okt. 22.); *Maros-Torda*, 6. (1905) 45:1. (okt. 26.)

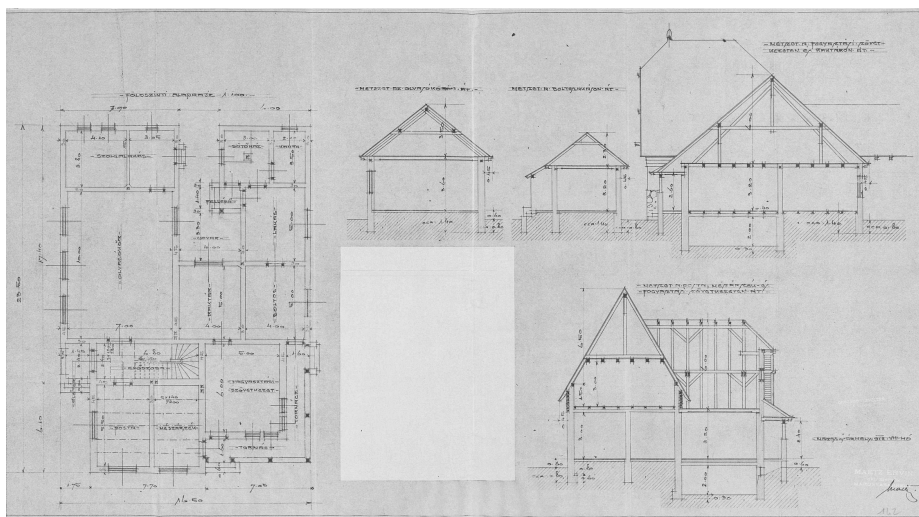
³² BALATON, 2004. 293–294., 378.

³³ *Udvarhelyi Híradó*, 15. (1912) 18:6. (ápr. 28.)

letnek (vagy ritkábban csekély bér ellenében), illetve a szolgáltatásokat a községi lakosok is ingyen igénybevehetik, de mindenféle szeszes ital kimérése és fogyasztása hatóságilag tilos volt az épületben.

1. kép: Marosfelfalui népház (Maros-Torda megye) tervdarja

2. kép: Marosfelfalui népház (Maros-Torda megye) tervdarja

A községek ingyen adtak telket az építkezésekhez. Koós Mihály, a kirendeltség vezetőjének számítása szerint egy népház építési költsége átlagosan – nem számítva az ingyen adott igás- és kézimunkát, a telket és az építőanyagot – 7800 K volt, amiből 4800 K-t a helyi intézmények, 3000 K-t pedig a kirendeltség adott államsegélyként.

Az államsegély kisebb része a népházakra szánt hitelkeretből adódott (1909-ben 10 000 K, 1910-1911-ben 20-20 000 K), a többi anyagi fedezetet a minisztérium külön juttatta.³⁴

A székely (erdélyrészi) akció keretében 1909-ben 17, 1910-ben 9 népház létesült, 1911-re már valóságos „népházmozgalom” bontakozott ki, év végére számuk 44-re emelkedett, közülük 27 kapott állami segítyt 70 200 K értékben, a többi népház építéséhez a tárca kölcsönt adott. A minisztérium az épületeket jelzalog formájában elidegenítési tilalom alá helyezte az anyagi támogatás erejéig. Egy másik hivatali irat jóval többre, 19 népházra és 48 szövetkezeti házra tette az épületek számát. Az intézmények többsége (62,6%-a) a szövetkezeti mozgalomban vezető szerepet vállaló Maros-Torda megyében épült, ami összefüggésben állhatott Marosvásárhely közelségével és a megyeszékhelyen ez időben történt városfejlesztéssel. A sajtó híradásaival kiegészítve 1912 végére Székelyföld 503 településén 64 épület készült el, ami 67 települést vont be a népházak körébe, vagyis a települések 13,3%-át. Az erdélyrészi akció teljes területét nézve 70 népház tanúsította a társadalmi összefogást, de az akcióba újonnan bevont megyékben csak elvétve épült egy-egy épület.³⁵

megye	Községek ¹	tejszövet- kezetek (1912)	gazdakö- rök (1911)	hitelszövetkezetek (1913)		népházak, szövetkezeti házak (1912)
	száma			száma	működése hány község- re terjed ki	
Maros-Torda	204	30	130	44	156	42
Udvarhely	134	8	121	40	116	9
Csík	61	-	36	25	52	5
Háromszék	104	3	91	32	113	8
Torda-Aranyos		-	27	20	80	n. a.
Brassó		-	7	8	12	1
Kisküküllő		-	38	17	40	2
Alsófehér		-	23	8	95	1
Kolozs		6	57	58	191	1
Szilágy		-	29			1
összesen		47	552			70

Szövetkezetek és népházak (szövetkezeti házak) száma az erdélyrészi kirendeltség területén

³⁴ BALATON, 2004. 440, 486.

³⁵ Gödöllői Városi Könyvtár, jelzet (év) nélkül. Az adatok valószínűleg az 1911 végi állapotokra utalnak.

A fennmaradt források 22 népház és 48 szövetkezeti ház építését tartalmazzák. Maros-Torda megyében 7 népház (Koronka, Pókakeresztúr, Székelykaskad, Erdőszentgyörgy, Székelyhodos, Udvarfalva és Székelybós) és 35 szövetkezeti ház (Szentgerice, Mezőfele, Ikland, Nyárádszentlászló, Szentháromság, Nyárádgálfalva, Nagyernye, Bacskamadaras, Rigmány, Göcs, Harasztkerék, Mezőpanit, Lukafalva, Mezőménes, Buzaháza, Ákosfalva, Nyomát, Marossárpatak, Kibéd, Makfalva, Sóvárád, Mezősámsond, Erdőcsinád, Mezőmadaras, Mezőkölpény, Mezőcsásvás, Vajdaszentivány, Csittszentivány, Geges, Disznajó, Marosjára, Gernyeszeg, Beresztelke, Nyárádremete és Székes) működött. Az *ákosfalvi* szövetkezeti házban a népkönyvtár, a bolthelyiség, a raktár, a tejszövetkezet és a gazdaköri helyiség mellett az ifjúsági és a temetkezési egyesület is helyet kapott.³⁶ *Ikland* és *Nyárádszentlászló* községekben a tejszövetkezetek és gazdakörök mellett állatbiztosító szövetkezet, dalárda, olvasóköri, népkönyvtár, sőt Nyárádszentlászlón még hitelszövetkezet is működött. *Disznajón* pedig a szövetkezeti ház a tej- és állatbiztosító szövetkezeteknek, a népkönyvtárnak, az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegélypénztár fiókjának, a munkásközvetítő hivatalnak és a háziipari téli foglalkoztató műhelynek adott otthont.³⁷ *Makfalván* Erdély egyik legjobban működő hitelszövetkezete kezdeményezte a fogyasztási, értékesítési, valamint állatbiztosító szövetkezeteket és a gazdakört befogadó népház építését.³⁸

Természetesen adminisztratív hiba is előfordult a segélyezés során. Sőt, egyes gazdakörök (például a *kibédi*) szóbeli ígéret alapján hozzákezdték az építkezésekhez, azonban a kilátásba helyezett segély nem érkezett meg. A helyzet megoldása a hiányos források miatt nem állapítható meg.³⁹

A kirendeltség a nagy költségű és kizárólag államsegélyből tervezett népházépítkezésekhez nem járult hozzá, illetve a település anyagi viszonyaival arányban levő tervrajz és költségvetés elkészítésére utasította az illetékes községet. Például *Marosfelfaluban*, ahol *Maetz Ervin* marosvásárhelyi mérnök 30 000 K összköltségű épülettervét a kirendeltség az 1039 fős lakosság intézményeinek és anyagi teherbíró-képességének megfelelően javasolta átdolgozni.⁴⁰ A népház nagyszabású tervrajza ezidáig még nem került közlésre (1 és 2. kép).

³⁶ MOL K 184, 1911–112–54516. (106798/1910., 54516/1911.) A kirendeltség 1910. november 10-i 5195. számú felterjesztése a minisztériumhoz. A Földművelésügyi Minisztérium 1911. március 8-i 106798/1910. számú rendelete.

³⁷ MOL K 184, 1911–112–54654. (54654/1911.) A kirendeltség 1911. április 25-i 2351. számú felterjesztése a minisztériumhoz.; (54972/1911) A kirendeltség 1911. május 15-i 1870. számú felterjesztése a minisztériumhoz

³⁸ MOL K 184, 55124/1911. A kirendeltség 1911. május 19-i 2071. számú felterjesztése a minisztériumhoz.

³⁹ MOL K 184, 1911–112–16568. (16568/1911.) A minisztérium 1911. január 3-i 33105. számú rendelete.

⁴⁰ MOL K 184, 1913–112–33331. A kirendeltség 1913. március 15-i 2163. számú véleményes jelentése a minisztériumnak. Maetz Ervin építész munkássága a két világháború közötti időszakban teljesedett ki Marosvásárhelyen: a városi tanácsos tervezte a marosvásárhelyi 35 házaspár ONCSA-telepet és 1925-ben a szecessziós Bustya-villát Kós Károly és Thoroczkai stílusában.

Udvarhely megyében 9 népház épült: Magyarhermányon (fogyasztási szövetkezet és gazdakör), Parajdon (fogyasztási szövetkezet és gazdakör), Rugonfalván (tejszövetkezet és gazdakör), Mátfalván (hitelszövetkezet, ifjúsági egyesület, községi iroda és gazdakör), Bikafalván (ifjúsági egyesület és gazdakör), Lövétén (fogyasztási szövetkezet és gazdakör), valamint Küsmődön és Székelyzsomboron. Az első, atyhai népház vázlatrajza ebből a megyéből maradt fenn 1907-ből Thoroczka Ede Wigand Ede jóvoltából,⁴¹ de az épület valószínűleg nem készült el. Bikafalván a régi községházat alakították át kisebb népházzá 300 K állami támogatással, a mozgalom élén a helyi tanító, egyben gazdaköri vezető állt.⁴² A megyében fordult elő, hogy a szövetkezeti ház építése túlmutatott egy falu összefogásán, a Nagy-Homoród menti kistérség gazdaszervezeteinek otthonát építették fel Homoródszentpálon Recsenyéd, Homoródszentpéter, Városfalva és Homoródjánosfalva települések együttműködésében. Az építkezés gondolata először 1905-ben egy homoródszentpáli gazdaköri összejövetelen merült fel, mert a szűk bérelt helyiségek nem voltak megfelelőek a helyi intézmények számára.⁴³ A falu közepén adományképpen kapott telken *Ürmösi József* unitárius lelkész, szövetkezeti vezető, gazdaköri elnök támogatta az építkezést, készítette el a vázlatrajzot és az épület beosztási tervét, amely alapján *Fekete Benjámin* székelyudvarhelyi építőmester⁴⁴ kidolgozta a részletes építési tervet. A megye egyik legszebb, ugyanakkor legköltségesebb épülete 1912 őszére 34 000 K összköltségből és 5000 K államsegélyből készült el. Ez otthont adott a könyvtár, a gazdakör, a fogyasztási szövetkezet, a tejszövetkezet számára, valamint a kulturális tevékenységeknek. A népházban tartottak Székelyföldön először tudománynépszerűsítő vetített képes előadásokat 1913-tól.⁴⁵

Csik megyében 5 szövetkezeti ház alakult (Gyergyóújfalu, Gyimesközélpók, Csíkszenttamás, Csomafalva, Nagykaszon). Gyergyóújfaluban az 1907-ben alakult fogyasztási és értékesítési szövetkezet 4218 K költséggel önerejéből építette fel helyiségét, ahol 1908-tól helyet kapott a hitelszövetkezet, a gazdakör és a népkönyvtár. A kirendeltség 3000 K építési segélyével épületbővítésre került sor 1911 nyarán.⁴⁶

⁴¹ Az atyhai népház vázlatrajzát közzétette: KESERÜ, 2007, 130.

⁴² *Udvarhelyi Híradó*, 15. (1912) 22:6. (máj. 26.), 32:4. (aug. 4.), 46:5. (nov. 10.); *UH*, 16. (1913) 18:7. (máj. 4.), 26:5. (jún. 29.)

⁴³ Az ötletet csak 1909-ben terjesztette fel Ürmösi József lelkész-szövetkezeti vezető a kirendeltséghez. BALÁZSI DÉNES: *Ne nézze senki csak a maga hasznát... Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagy-Homoród mentén*. Székelyudvarhely, 1995. 41–43. (A továbbiakban: BALÁZSI, 1995.) 41–42.

⁴⁴ Fekete Benjámin építőmester-vállalkozó Udvarhely megyében dolgozott a XX. század elején, elsősorban kivitelező volt, de gyakran a tervezésben is részt vett. Például Firtosmartonos község unitárius templomát Pákei Lajos kolozsvári építészmérnök tervei alapján az ő vállalkozásában építették fel 1905–1906-ban. Ez szolgált mintául az 1908-ban felszentelt székelyudvarhelyi belvárosi unitárius templomnak, amelynek tervezésében Fekete is részt vett.

⁴⁵ BALÁZSI, 1995. 41–42.; A népház felavatásának programját közölte: *Udvarhelyi Híradó*, 15. (1912) 40:5. (sept. 29.), 43:5. (okt. 20.).

⁴⁶ MOL K 184, 54864/1911. A kirendeltség 1911. május 9-i 1067. számú felterjesztése a minisztériumhoz.

Háromszék megyében a 8 szövetkezeti ház (Uzon, Sepsikőröspatak, Gidófalva, Sepsiarikos, Székelytamásfalva, Málnás, Sepsibodok, Egerpatak) építéséről nincsenek adataink, *Brassó* megyében *Brassóapácán* 3000 K segélyből épült fel népház 1911 nyarán.⁴⁷ *Kisküküllő* megyében *Bonyhán* és az EMKE 10 000 K segélyéből *Radnóton*⁴⁸ jött létre népház, *Szilágy* megyében pedig *Diósadon*. *Kolozs* megyében jelentősebb, 6000 K értékű anyagi támogatást a *szucsági* hitelszövetkezet kapott építési segélyként; a hitel-, fogyasztási, tej- és állatbiztosító szövetkezetek számára felépült 12 000 K költségű népház 1912. november 10-én adták át.⁴⁹ *Alsó-Fehér* megyében a *balázsfalvi* népház építését támogatta az EMKE 500 K-val 1912-ben.⁵⁰

A népház művészettörténeti jelentősége

A népházak különös jelentőségét és érdekességét művészettörténeti jelentőségük is fokozza: az épületek több mint negyedét a magyar építészet egyik legjelentősebb alakja, a magyaros szecesszió építész és iparművésze, *Thoroczkai Wigand Ede*⁵¹ (1870–1945) tervezte. Thoroczkai népművészeti gyűjtőútjai⁵² hatására egyre több szerkezeti és díszítőelemet vett át a népművészetből, és következetesen vallotta, hogy a paraszti kultúra hagyományával átítatott kortárs művészetnek elsősorban a vidék építészeti arculatának megőrzésében van feladata. Thoroczkai marosvásárhelyi tartózkodása alatt (1907–1914 között) a gyorsan fejlődő városban jelentős megbízásokat kapott Bernády György polgármester és Koronghi Lippich Elek minisztériumi tanácsos pártfogásának köszönhetően.⁵³ Emellett a falusi építészetben is maradandót alkotott; kultúrafeltáró tevékenysége a Földművelésügyi Minisztérium székely akciója és a kultuszminisztérium népiskolai akciója keretében bontakozott ki. A kirendeltség vezetősége nagy fontosságot tulajdonított a népháznak mint intézménytípusnak, ezért Thoroczkait bízták meg az egyedi- és típustervek elkészítésével: „Népház a neve ennek az épületnek, mert magában foglalja a falusi nép összes társadalmi intézményeit... Nem hivatalok ezek, hanem a falusi nép saját intézményei. Otthonuk sem lehetett tehát a hivatalos építőművészet dermesztően

⁴⁷ MOL K 184, 55487/1911.

⁴⁸ EMKE, 1913.

⁴⁹ MOL K 184, 54679/1911.; *Mezőgazdasági Szemle*, 30. (1912) 12: 655–656.

⁵⁰ EMKE, 1913.

⁵¹ Thoroczkai Wigand Ede névalakja a szakirodalomban nem egységes, én az általa használt alakot használok.

⁵² 1907-ben székelyföldi útjának eredményeképpen, egyúttal ottani építészeti munkáinak előzményeképpen „Az én falum” című grafikai sorozatát tette közzé a Művészet folyóiratban. THOROCZKAI-WIGAND EDE: Az én falum. *Művészet*, 6 (1907) 5:329–336.

⁵³ Vö. KESERÜ, 2007. Tervei alapján épült például a Székelyföldi Ipari és Kereskedelmi Kamara (1909–1911), a Kultúrpalota Könyvtárszobája és Tükörterme (1912). Több magánmegrendelőnek tervezett városias-modern stílusú családi házat, például Bernády György lakóházát (1909) vagy a Schmidt-házat (1911).

unalmas egyformaságú produktuma, hanem ennek az otthonnak már külsejében is ki kellett fejezni, hogy nem a hivatali szellem, hanem a nép gondolkozó, érző és élő lelke lakja a Népház helyiségét.”⁵⁴

Az építész vallomása szerint kivált Udvarhely megye néhány ősi székelly községe (Küsmöd, Énlaka, Atyha, Medesér, Kobátdemeterfalva) volt rá nagy hatással, az itt talált motívumokat dolgozta át saját formaérzéke szerint és ötvözte modern szemléletmóddal.⁵⁵ A szociális célzatú építészeti munkáiban elsősorban a kultúrával összefüggő funkcionális, közösségi épülettípusok tervezése foglalkoztatta, a helyi hagyományokat (alaprajz, építkezési mód, jelleg és szokások) és a kor követelményeit szem előtt tartva.

Bár Thoroczkai életrajzi feljegyzése szerint 20 népháza épült fel Erdélyben, kevesebb mint felének maradt fenn a tervrajza, ezek kivétel nélkül mind Maros-Torda megyében épültek.⁵⁶ Az épületek két alaptípus sokféle változatát mutatják: a kerített udvaros és az L alakban egymásba kapcsolódó, két épületszárnyból álló és ezek találkozásánál nyíló népháztypust. Keserü Katalin művészettörténész elemzése szerint a közös jellemvonások mellett mindegyik népháznak határozott stílusa volt, igazodva a település lélekszámához, lakóinak tevékenységéhez és a domborzati viszonyokhoz.⁵⁷ A hegyoldali falvak esetében a kis alapterület, az egymás fölé épített elhelyezett helyiségek jellemzőek, a völgyekben elterülő falvakban egymásba fűződő helyiségek sorát tervezte. A fa anyagismerete házainak gazdag tagozásán, hatalmas tetőszerkezetein, tornyokon, tornácokon, benyílókon mutatkozott meg a kerítések változatos formái mellett. A népházakat olykor boronafallal, máskor falazottan vagy gerendás oromzattal tervezte, mindig magas nyeregzetűvel, a bejáratot védő előtetővel vagy félköríves bejárattal, ami mögött „ácsorgó” húzódott (huruba-típus).⁵⁸ A helyiségekhez kapcsolódó, fűrészelt díszű deszkás tornácok, „árnyékaljak” tették otthonossá a közösségi épületeket. Thoroczkai tervrajzainak részletgazdagsága, a kis alapterületek maximális funkcionalitása mellett színérvét, fejlett forma- és térérzékét a kortársak is kiemelték. Kivált a szerkesztésben mu-

⁵⁴ PETROVICS ELEK: Thoroczkai Erdélyben. *Művészet*, 11 (1912) 5:189-194. (A továbbiakban: PETROVICS, 1912)

⁵⁵ LYKA KÁROLY: Thoroczkai Wigand Ede újabb munkái. *Magyar Iparművészet*, 12(1909) 7: 257-260. (A továbbiakban: LYKA, 1909)

⁵⁶ KESERÜ, 2007. 129.

⁵⁷ A harasztkeréki, mezőszámsondi és gálfalvi népházokról nemcsak a tervrajzok, hanem korabeli fotók is fennmaradtak. THOROCZKAI-VIGAND EDE: A ház. *Magyar Iparművészet*, 13 (1910) 8:315-324.; THOROCZKAI-VIGAND EDE: *Hímes udvar*. Bp., 1917. A *Művészet* folyóirat pedig a gálfalvi, mezőszámsondi, sárpatoki és harasztkeréki népházak terveit, illetve rajzvázlatait közölte le: PETROVICS, 1912. A népházak tervrajzait, vázlatait és fotóit közli: KESERÜ, 2007. 130-136.

⁵⁸ Ez a típus, a hegyvidéki népi hagyományt alapul vevő, mélyen lenyúló tetővel borított-védett, lényegében egyterű, belül kétszintes épületterve (*Hurubám*, 1909) Kós Károllyal közös stílusuk emblémája is lehetne. Vö. KESERÜ KATALIN: Thoroczkai Wigand Ede és Kós Károly, avagy a „székelly stíus”. *Omnis creatura significans*. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Szerk.: Tüskés Anna – Kerny Terézia. Bp., 2009. 297-303. (A továbbiakban: KESERÜ, 2009.)

tatott nagy leleményességet, hiszen a népházaknál különböző hivatású épületeket kellett egy fedél alá hoznia.⁵⁹

Az olcsó, kényelmes és művészi alakítású népházak a külföld figyelmét is felkeltette: a *The Studio* tudósítója hosszú tanulmányban írt Thoroczkai székelyföldi munkáiról a *Der Architekt* című folyóiratban 1911-ben.⁶⁰

A falu modernizálása Thoroczkai számára a gazdasági épületekre is kiterjedt, amit számos terve tanúsít (kibédi gazdaköri méhes, mezőmaradasi, sárpataki és gálfalvi bikaistálló, szabédi bikaól). A székely gazdaságfejlesztő program keretében tervei alapján bővült két új épülettel a tordai Szabó József-féle kisebb magyar gazdasági iskola 1909-ben.⁶¹ A kultuszminisztérium népiskolai akciója keretében tervezett iskolaépületei közül különösen az iskolatemplomok Thorockai legérdekebb munkái, ahol a tanteremmé átrendezhető templomtér mellett helyet kapott a lelkesítő-tanítói lakás (Gálfalva, Backamadaras).⁶² Figyelme a középületek bútortartának megtervezésére is kiterjedt és az ácsolt szerkezetű parasztbútorok hagyományát követte.

A belsőépítész, építész és kerttervező Thoroczkai székelyföldi iparművészeti és építészeti munkáit modernizmusfelfogása és a művészet társadalmi jelentőségét valló *ars poeticája* eredményeinek tekinthetjük. Keserü Katalin feltételezése szerint Kós Károly, a marosvásárhelyi Radó Sándor és a Fiatal Építészek tagja, Zrumecky Dezső is dolgozhattak a székely akció népházépítési programjában. A jelenlegi források azonban csak *Maetz Ervin* marosvásárhelyi építész és *Fekete Benjámin* székelyudvarhelyi építőmester részvételét erősítik meg. A marosvásárhelyi központtól távolabb fekvő székelyföldi és a szórványterületek népházépítési munkálatairól pedig semmiféle közelebbi információnk nincs. Az építészeket említő adatanyag híján csak a megmaradt épületek elemzésével juthatunk közelebb az állami akciók művészettörténeti jelentőségéhez. Mindenesetre a székely (erdélyrészi) akciónak köszönhetően az 1910-es évekre kialakult a települések azon csoportja, amely anyagi áldozatot sem sajnált gazdátársadalmi szervezeteinek működésére és fenntartására, a közös otthonok kialakítására. Az épületek pedig a kirendeltség vezetősége és

⁵⁹ GELLÉR KATALIN-KESERÜ KATALIN: *A gödöllői művésztelep*. Bp., 1987. KESERÜ KATALIN: *A „gödöllői építészek”*. A Gödöllői Művésztelep 1901–1920. Szerk.: GELLÉR KATALIN. Gödöllő, 2003. 71–76. (a továbbiakban: KESERÜ, 2003.); LYKA, 1909

⁶⁰ KESERÜ, 2007. 136–137.

⁶¹ Az iskolát néhai Szabó József tordai polgár alapítványának felhasználásával és a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával 1906-ban hozták létre a tordai állami birtokkal kapcsolatban. *Areopolisz*, 2. (2002):144–168.; SzN, (1911) 3: 133–139.

⁶² A kormányzat programja keretében 1914-ig Felvidéken és Erdélyben 139 népiskolát építettek. Thoroczkai tervezte például 1909-ben a backamadarasi iskolatemplomot, 1910-ben Magyardellőn a népiskolát templommal, Sáromberke (Maros-Torda megye), majd Mezőújlak (Kolozs megye), Diód (Alsófehér megye) népiskoláit. Az iskolaépületeit részletesen ismerteti: KESERÜ, 2009; KESERÜ, 2003. 71–76. A gálfalvi iskolaként és templomként funkcionáló épület tervrajzát közzétette: PETROVICS, 1912.

a helyi értelmiség ízlésének köszönhetően máig jelentős művészettörténeti értéket képviselnek.

Balaton Petra:

The Community Scene of Székler Rural Society. Folk houses, cooperative houses

The Minister of Agriculture, Ignác Darányi (1895–1903 and 1906–1910) inaugurated a uniform economic development programme, the so-called aid actions, to supply the underdeveloped regions with governmental support aiming at the whole mountain range of the Carpathian Mountains. The secondary level specialised institutes obtaining regular tasks by the 1910's, wanted to eliminate the underdeveloped economic methods by their wide development programmes, thus created social security and peace for the nationalities..

The Székely (Transylvanian) development programme of the economy between 1902 and 1914 created important artefacts, the so-called folk houses (cooperative houses), in close relationship with the social organisation, the development of the smallholder circles and the network of the cooperatives. About the quarter of the more than 70 buildings were planned by Ede Thoroczkai Wigand (1870–1945), one of the most important figures of the Hungarian architecture, prominent architect and artist of the Hungarian Art Nouveau. The network of the institutes working for the modernisation of the villages and the development of the countryside also played an important role in maintaining the architectural features of the countryside.

BOGNÁR ZALÁN

A kárpátaljai magyar és német polgári lakosság tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba

Kárpátalja lakosai századunk első felében nem egész 30 év alatt nélkül, hogy lakóhelyet változtattak volna, 5 ország állampolgárai voltak. Kárpátalja az első világháború végéig az Osztrák-Magyar Monarchia, ezen belül a Magyar Királyság szerves részét alkotta. (Olyannyira, hogy a Kárpátalja politikai-földrajzi kifejezés is csak nem sokkal a Monarchia felbomlása előtt keletkezett.) Majd rövid ideig a Károlyi Mihály-féle Magyar Népköztársaság része volt. 1919 május elejétől már a csehszlovák hadsereg felügyelete alá tartozott, s ezt a területfoglalást az 1919. szeptember 10-i Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt békeszerződés nemzetközileg is szentesítette.¹ Ezáltal Kárpátalja a Csehszlovák Köztársaság része lett. Az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel Kárpátalja délnyugati sávja, Ungvárral, Munkáccsal és Nagyszőlőssel együtt visszacsatoltatott Magyarországhoz. 1939. március 14-ét, az önálló Szlovákia kikiáltását követően a magyar csapatok 3 nap alatt említésre méltó ellenállás nélkül visszafoglalták Kárpátalja egész területét.² Majd a második világháborút követően Kárpátalja a szovjet birodalom részévé lett. E legutóbbi impériumváltás tragikus előzménye volt a kárpátaljai magyarság és németiség katonaköteles korú férfi lakosságának a szovjet légerekbe hurcolása.

A második világháború során a harcok 1944 augusztusára értek az Északkeleti-Kárpátok külső övéhez. Augusztus 5-én a Vörös Hadsereg az Északkeleti-Kárpátokon való áttöréshez megalakította a 4. Ukrán Frontot, amely többszöri halasztás után szeptember 9-én indította meg a támadását. Itt a Kárpátok védelmét az 1. magyar hadsereg látta el Dálnoki Miklós Béla vezetésével. A Vereckei-hágót szeptember 27-én adták fel, s visszavonultak a nem sokkal beljebb húzódó Árpád-vonalra. A Vörös Hadsereg 1944. október 2-án foglalta el az első kárpátaljai települést, az alsóvereckei járás Verebes, ruszin nevén Verbiás nevű községét. A magyar haderő

¹ A szerződést lásd: *Nemzetközi szerződések, 1918-1945.* (Szerk.: HALMOSY Dénes) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 87-92.

² Magyarország e gyors lépéséről Sir Alexander Cadogan Barcza György londoni magyar követnek úgy nyilatkozott, hogy jobb, ha a magyarok vannak Kárpátalján, mintha a németek lennének. Sőt a francia külügyminiszter, Georges Etienne Bonnet is hasonlóan nyilatkozott a párizsi magyar követnek. Azt mondta, hogy a francia kormánytól akár Prágába is bevonulhattak volna a magyar csapatok a németek helyett. (C. A. MACARTNEY: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939-1941.* Occidental Press, Budapest, 1993. 26.)

október 15-e, a sikertelen kiugrási kísérlet után immár László Dezső altábornagy vezetésével tartotta az Árpád-vonalat, majd 17-én megkezdtek a visszavonulást, mivel Románia kiugrása következtében Dél-Erdélyből az Alföldön keresztül beözönlő 2. Ukrán Front főerői a hátát fenyegették. Így október végére a Vörös Hadsereg lényegében elfoglalta Kárpátalját.

A front továbbvonulásával, azaz 1944 októberétől 1945 januárjáig Kárpátalján kettős közigazgatás jött létre, egy szovjet katonai és egy Husztról irányított csehszlovák polgári közigazgatás. Az 1944. május 8-i szovjet-csehszlovák egyezmény értelmében ugyanis a Vörös Hadsereg parancsnoksága az egykori Csehszlovákia "felszabadított" területeit átadta a londoni csehszlovák emigráns kormány képviselőinek. Még el sem csitulak a harcok Csapnál, amikor Frantisek Nemec tejhatalmú megbízott vezetésével október 28-án megérkezett a csehszlovák kormány küldöttsége Kárpátaljára. Az új cseh adminisztráció Huszton rendezte be a központját, és igyekezett újjászervezni a polgári közigazgatást. A különböző településeken nemzeti bizottságok létrehozását szorgalmazták az újraalakuló polgári pártok részvételével. Az 1938 előtti csehszlovák törvényeket kívánták újra bevezetni, és minden erejükkel megakadályozni, hogy Kárpátalját Szovjet-Ukrajnához csatolják. A huszti cseh adminisztráció 1944. november 21-ére hívta össze Kárpátalja településeinek képviselőit. A csehszlovák jogrend érvényesítése és a csehszlovák hatalmi szervezet kiépítése azonban nem állt a szovjet hatóságok érdekében. A Szovjetunió ugyanis valójában – ígérete, illetve a csehszlovák vezetőkkel kötött szerződés ellenére – nem akarta Csehszlovákiának visszaadni Kárpátalját, hanem annak annektálását tűzte ki célul. Ebben a szovjet birodalmi politika játszotta az alapvető szerepet, ugyanis a Szovjetunió számára stratégiai fontosságú volt az Északkeleti-Kárpátok megszerzése, s ezzel számára az út megnyitása a Kárpát-medence felé. Hiszen a Vörös Hadseregnek 3 hónapra volt szüksége elfoglalni ezt a területet, s csak azért nem került ennél hosszabb időbe a terület elfoglalása, mert Románia átállása következtében az Északkeleti-Kárpátokat védők hátában megjelenő 2. Ukrán Front alakulatai idő előtti visszavonulásra készítették az itt védekező magyar-német alakulatokat.

Kárpátaljára a szovjet csapatokkal együtt érkezett a Svoboda tábornok által vezetett csehszlovák hadtest, amelynek politikai biztosa Ivan Turjanica volt. Ivan Turjanica a moszkvai emigrációból ilyenformán hazatérve kilépett a Vörös Hadsereg kötelékében harcoló csehszlovák hadtestből és elkezdte szervezni a Kárpáton túli Ukrajna (azaz Zakarpatszka Ukrajna és nem a helyi elnevezése szerinti Podkarpatszka Rusz) Kommunista Pártját. (A Vörös Hadsereg politikai biztosi kötelékéből csak igen magas belügyi [NKVD] vezető engedélyével lehetett kilépni.) Ivan Turjanica 1944. november 11-én javasolta a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának „a kárpátaljai nép bizalmát nem élvező személyek ideiglenes izolálását”-t.³

³ DUPKA György – KORSZUN, Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár-Budapest, Inter-mix Kiadó, 1997. 31.

Ennek hatására a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-i ülésén a 0036. számú szigorúan titkos parancsával a következőket rendelte el: „1. A városok, kisvárosok és nagyobb települések katonai parancsnokságai november 14-től 16-ig bezárólag vegyék nyilvántartásba a német és magyar hadseregben szolgált katonákat és tiszteket nemzetiségüktől függetlenül. 2. Össze kell írni mindazokat a 18-50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik jelenleg a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élnek, valamint a magyar rendőrség és csendőrség hivatalnokait és alkalmazottait, akik a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén tartózkodnak. [...] A katonai parancsnokok a jegyzékbe vételkor kötelesek az érintettek tudomására hozni, hogy november 18-án ismételten kötelesek megjelenni. [...] A felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyekre kell irányítani. [...] Utólagos megjegyzés: Fagyjev vezérőrnagynak, a bátorság ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok parancsnokának utasítania kell alakulatait, hogy a felsorolt személyek felkutatása és letartóztatása irányában erőteljesebb munkát fejtessen ki.”⁴

Már másnap (!) Kárpátalja városaiban falragaszokon megjelent a 0036-os parancsnak a lakosság számára készült változata, mindenütt a „Városparancsnokság 2. számú parancsa”-ként.⁵ A parancs értelmében a magyar és német nemzetiségű férfiak 18-50 éves korig kötelesek voltak jelentkezni a városparancsnokságokon november 16-ig. A parancs végrehajtásának nyomatékosításaként az utolsó, 4. pont szerint „aki a jelentkezésnek nem tesz eleget, le lesz tartóztatva és haditörvényszék elé kerül.”⁶

⁴ DUPKA – KORSZUN: i.m. 72-73.

⁵ Hadtörténelmi Levéltár (HL) Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 26.533/pol. – 1945. (A kutatások idején még ebben a levéltárban volt ez az irategyüttes, amelyet 2007-ben átvittek a Magyar Országos Levéltárba.)

⁶ Uo.

Városparancsnokság

2. számú

PARANCSA

1944 november 13-án.

Városparancsnok

1. Folyó évi november hó 14-től három napon belül jelentkezni kötelesek a legközelebbi városparancsnokságnál mindazok a katonák és tisztek, akik a magyar és német hadsereg kötelékébe tartoztak és a felszabadított Kárpátalja területén maradtak.

Jelentkezni tartoznak, német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének is 18 évtől 50 éves korig.

2. Ezen határidőn belül kötelesek ugyancsak jelentkezni mindazok, akik a magyar megszállás alatt Kárpátalján a rendőrség vagy csendőrség szolgálatában álltak.

3. Jelentkezni csak a városparancsnokságon lehet naponként reggel 9-től este 7-ig.

A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika.

4. Mindenkit, aki a jelentkezésnek nem tesz eleget, le lesz tartóztatva és a haditörvényszék elé kerül.

Városparancsnok.

1. sz. dokumentum: A „Városparancsnokság 2. számú parancsa”

Forrás: Hadtörténelmi Levéltár (HL) Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) 26.533/pol. – 1945. (A kutatások idején még ebben a levéltárban volt ez az irategyüttes, amelyet 2007-ben átvittek a Magyar Országos Levéltárba.)

A városparancsnokságokon listába vették a férfiakat és meghagyták nekik, hogy 18-án ismét jelentkezzenek átvenni az igazolásaikat, amivel majd szabadon közlekedhetnek a Vörös Hadsereg által ellenőrzött területen. Az emberek hittek a propagandának, és 18-án visszamentek a kijelölt helyekre, de ott nem igazolás várta őket, hanem géppisztolyos őrök, akik megmotozták őket, s elvettek tőlük minden használható tárgyat, sőt még a jobb lábbeliket is levetették róluk. Majd azt mondták nekik, hogy csak 3 napi munkára viszik el őket.

A falvakban a kisbírók dobolták ki a parancsot. Azonban a városokkal ellentétben, a falvakban általában nem igazoltatás végett kellett jelentkezniük a férfiaknak, hanem olyan parancsot hirdettek ki, hogy 3 napi élelemmel kell jelentkezniük a falu kijelölt épületében – rendszerint iskolájában –, mert helyreállítási munkára viszik el őket. Nagy Jenő így emlékezik erre: „*november 16-án ismét megszólaltak a dobok, és hallatták hangjukat a kisbírók: „Közzé tétetik ... mindenki, aki ebben az évben betöltötte, vagy betölti a tizennyolcadik évét egészen ötvenéves korig, azonnal jelentkezzen az iskola helyiségében ... három napi munkára, egy heti élelemmel ... két öltő fehéreneművel, mert aki nem jelentkezik, vagy megszököik, annak családját a helyszínen felkoncolják ... Csoportosulni pedig szigorúan tilos!”*”⁷ Más visszaemlékezők is megjegyzik, hogy a parancskihirdetésnél életveszélyesen megfenyegették őket, valamint családjukat. Így ha valaki nem jelenik meg, akkor felkutatják és „*a Vörös Hadsereg parancsára agyonlövik*”,⁸ a családját pedig felkoncolják.⁹

A városparancsnokságokon kezdték szétválogatni az embereket, akik ruszinak vagy szlováknak vallották magukat és legalább a Miatyánkot el is tudták mondani ruszinul vagy szlovákul, azok kaptak igazolást és hazamehettek. A tömeges letartóztatásokat és elhurcolásokat az NKVD, a Belügyi Népbiztosság, a SZMERS, a szovjet katonai hírszerzés, valamint Uszta Gyula, Priscsepa és Tkanko partizán alakulatai 1944. november 18-át követően is folytatták egészen 1945 január végéig. Az egyik szovjet belügyi jelentés szerint Kárpátalján „*1944. november 18-tól december 16-ig az NKVD osztagok összesen 22 951 embert tartóztattak le és továbbítottak hadifogolytáborba*”.¹⁰

De nemcsak Kárpátaljáról, hanem december elején a Kárpátaljával szomszédos Kelet-Szlovákiából¹¹ és a trianoni Magyarországról, a Tiszahátról, más néven Csonka-Bereg vármegyéből (Tarpáról, Tákosról, Barabásról, Tizzaszalkáról, Beregsurányból, Lónyáról stb.) is elvitték a 18-50 év közötti magyar és német férfi lakosságot.¹² Ugyanis ezeket a területeket is Kárpátalja részeként Szovjet-Ukrajná-

⁷ NAGY Jenő naplója. In: *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1990/3. 371.

⁸ KÓSA Bertalan visszaemlékezése. In: SÁRA Sándor: Csonka-Bereg. Filmszociográfia I. rész *Alföld* 1989/6. 9.

⁹ Id. NAGY Károly visszaemlékezése. In: SÁRA Sándor: Csonka-Bereg. Filmszociográfia I. rész *Alföld* 1989/6. 9.

¹⁰ DUPKA – KORSZUN: i. m. 75.

¹¹ Erről bővebben lásd: DOBOS Ferenc: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Málenkij robot” a kelet-szlovákiai Bodrogházban és Ung-vidéken. *Regio*, 1992/4. 110-129.

¹² HL KÜM HDF. O. 25.438/pol. – 1945., 25.496/pol. – 1945.

hoz akarták csatolni, amire Magyarország vonatkozásában kísérletet is tettek 1945 augusztusában Csonka-Bereg területének 13 napos megszállásával.¹³

6 6 5 5
1945 M.E.

Folyó hó 16-án 20 óra 15 perckor Dr.Kolozsváry főjegyző, majd Lengyel képviselő Vásárosnaményből, 20 óra 50 perckor Dr.Sipos vármegyei főjegyző, mint a távollévő főispán helyettese Nyíregyházáról, 22 óra 30 perckor a Mátészalka-i főispán, táviratilag jelentette, hogy 1945.évi augusztus hó 16-án délután ukrán csapatok tehergépkocsikon előnyomulva megszállták Beregsurány-t, majd Tarpa, Barabás, Csaroda, Tiszaszalka-t. Ezen csapatok a határőrséget és rendőrséget lefegyverezték és a Tiszán át a közlekedést beszüntették.

Egyik jelentés szerint egyesek azt a kijelentést tették, hogy ezen községeket Ukrajnához kívánják csatolni.

Fenti ügyben közvetlenül Vorosilov marsallhoz fordultam,- azonban kérem a helyzet tisztázása végett a szükséges intézkedéseket megtenni és engem az eredményről tájékoztatni szíveskedjék.

B u d a p e s t, 1945 évi augusztus hó 17.

Miklós
miniszterelnök.

V Ö R Ö S J Á N O S Urnak,
magyar honvédelmi miniszter.

B u d a p e s t. Honvédelmi Miniszternek
Tisztelettel
Béla Miklós

AZONNAL AZ OSZTÁLYBAI

.. 1945. VIII. 17.

2. sz. dokumentum: Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök 1945. augusztus 17-i levele Vörös János honvédelmi miniszterhez a Tiszahát ukrán megszállása ügyében. (Forrás: HL HM 35.250/eln. – 1945.)

¹³ HL HM 35.250/eln. – 1945.

Az összegyűlt embereket általában a jelentkezést követő napon, belügyis (NKVD-s) osztagok kíséretével gyalogmenetben útnak indították valamelyik gyűjtőtáborba, a perecsnébe, a szinnaiba, de a legtöbbjüket a kárpátaljai magyarság XX. századi Golgotája felé, a szolyvai – korabeli kifejezéssel élve – „haláltáborba”. Szolyváig az út Beregszászról és Ungvárról két, míg Nagyszőlősről és a távolabbi településekről három vagy négy napig tartott a gyalogmenet. Útközben a foglyokat nem látták el élelemmel, s az éjszakákat istállókban, aklokban vagy egyéb fűtetlen épületekben töltötték. Sőt egyes csoportok a szabad ég alatt éjszakáztak a dermesztő kárpátokbeli novemberi hidegben. Kimerülten, éhesen, átfagyva érkeztek Szolyvára, a határvadász laktanyából kialakított koncentrációs táborba.

Itt benzines vagy olajos hordókban főzött borsó-, kukorica- vagy marharépa-levest kaptak vagy néha burizst és 20 dkg kenyeret. Vízben főtt ételt, sokan edény hiányában nem tudtak enni. Ezért gyakran előfordult, hogy 5-10 ember evett egy edényből, amely sokszor konzerves doboz, lámpabúra, virágcserep vagy más alkalmi edény volt. Az emberek fa priccseken vagy a pusztai földön aludtak, már amenynyire tudtak a vérszívó tetvektől. A táborba naponta érkeztek és mentek tovább a fogollycsoportok. Így a tábor átlagos létszáma 10-15 000 fő körül mozgott. Az elhurcoltak néhány naptól több hétig terjedő időszakot töltöttek el ebben a haláltáborban.

Sokan itt kaptak először ételmet, ami az ideérkezés időpontjától függően, vagyis a tábor zsúfoltságától és az ellátás megszervezésétől függően bár kicsit eltérő mennyiségű volt, de rendkívül kevés és nagyon silány minőségű. Király Ernő emlékei szerint – aki katonafogolyként került a táborba – *„Naponta egyszer adtak enni, egy kulacsajnyi [sic!] híg lötytyöt, amiről senki sem tudta, hogy mi az, de csak minden második fogolynak, ha jutott.”*¹⁴ A Viskről elhurcolt Nagy László itt kapott először enni a 7. napon: *„Napi egyszeri étkezést adtak, fejadagként fél liter levest, egy szelet kenyérrel.”*¹⁵

Itt-tartózkodásuk alatt különböző munkákra vitték ki őket, hídépítésre a Latorcához, vasútépítésre vagy fahordásra. A körülményekről érzékletes képet nyújt Mocsalovnak, a 4. Ukrán Front táborait felügyelő NKVD-s őrnagynak a jelentése: *„1944. december 4. A 46-os számú vasúti brigádtól visszaküldtek 594 főt, akik közül 373 fő beteg, 209 rendkívül legyengült, 25 bélburutos, 32 rühös, 102-nek feltörte a lábát a lábbeli. 150-en mezítláb érkeztek.”*¹⁶ A visszaemlékezések tükrében egyáltalán nem meglepő a mezítlábasok magas aránya, ugyanis a szovjetek *„állandóan szedték le a jó lábbeliket, és cserélték rosszra, nem törődve, mi lesz a szerencsétlen foglyokkal.”*¹⁷ Király Ernőtől is elszedte a bakancsát egy szovjet őrmester már Szolyva előtt. Ezért egészen Novij Szamborig mezítláb gyalogolva kellett mennie a téli hidegben és hóban, ahol kórházba került, mert térden felül majdnem lefagyott mindkét lába.¹⁸

¹⁴ KIRÁLY Ernő visszaemlékezése. Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ) 302. –1992. 2.

¹⁵ NAGY László: Deportálásom – fogságom – története. In: Szabolcs-Szatmári Szemle 1990/3. 379.

¹⁶ DUPKA – KORSZUN: i. m. 50.

¹⁷ FILEP János: Egy volt „hadifogoly” emlékezése (1944-1948). In: Szabolcs-Szatmári Szemle 1989/2. 142.

¹⁸ KIRÁLY Ernő visszaemlékezése. (VHBSZ) 302. –1992. 3.

A túlszűfolt táborban, mivel a mostoha higiénés körülmények, a gyenge élelmezés párosult a fogságra felkészületlen foglyok nem megfelelő, hiányos öltözkékével, az evőedények és evőeszközök hiányával, valamint a fűtési hiányosságok miatt a legyengült szervezetű emberek tömegével haltak meg. A visszaemlékezők szerint naponta 100-120 ember földeltek el jeltelen tömegsírokban a tábor mellett. Nagy László viski lakos így emlékezik vissza a szolyvai lágerre: „... a láger képe már kívülről is elrettentő volt. Fokozta a döbbenetet, hogy kapunyitáskor először egy hullákkal megrakott nagy teherkocsi jött ki, mi utána indultunk befelé. A látvány belülről még rettenetesebb volt. A drótkerítésen belül dübörgött a flekktífusz. Naponta 2-3 kocsi halottat szállítottak el. Az elhelyezés is embertelennek volt mondható. 8-10 000 embert szűfoltak össze aránylag kis területen. Aki szerencsés volt, fedél alatt, illetve aludva tölthette az éjszakáját, de a deportáltaknak kb. 1/5-e kinn a szabadban, havon töltötte éjszakáját. Az emberek, mivel le voltak gyengülve, hullottak, mint a legyek. Nem egyet a láger végén lévő pocgödörből húztak ki. Ez a gödör 10 méter hosszú, 3 m széles, és 2 m mély volt. Ezeken fosznideszkák voltak keresztbe téve, mely képezte a WC-t. A nagyon gyenge foglyok egyszerűen beleszádkáltak a fekáliába, s mire kibúzták őket, már halottak voltak.”¹⁹ A táborba 1944 novemberétől az 1945. április 1-i bezárásáig 40-50 000 embert hurcoltak, akiknek csak 10-15 %-a volt valódi, azaz katonaként fogságba esett hadifogoly. Sok ezer (hadi)fogolynak, több túlélő szerint 10-15 ezernek e láger lett élete földi létének utolsó állomása.²⁰

Szolyváról két útvonalon hajtották tovább a foglyokat. A rövidebb Volócon, majd a Vereckei-hágón, a hosszabbik út Perecsényen, Nagybereznán, Malomréten és az Uzsoki-hágón keresztül vezetett a galíciai Turkába, majd a Sztarij Szamborban lévő átmeneti-elosztó lágerbe. Útközben naponta egyszer kaptak enni, ami néhány dkg száraz fekete kenyér vagy fél marék száraz borsó volt. A több napos ismételt gyalogmenet a -15 - -20 C fokos téli hidegben és a kárpátokbeli nehéz terepviszonyok között az eddigre már erősen legyengült szervezetű emberek közül sokaknak az utolsó erőtartalékát is felőrölte. Bereg vármegyének a Magyarországnál maradt részén, a Tiszaháton lévő Lónya község lakói kérvényükben így írták le szeretteik útját: „A ruha rongyokban csüng testükön, a lábbeli teljesen leszakadt róluk, és sokan, igen sokan e fagyos télben mezítláb vagy rongyokba csavart lábakkal vándorognak és dolgoznak. Testileg-lelkileg el vannak csigázva és nap-nap mellett várják szabadulásukat életre vagy halálra.”²¹ Akik már nem bírtak tovább menni és már a társaik sem tudták tovább támogatni őket, azokat az örök helyben agyonlőtték. Ez lett a sorsuk azoknak is, akik a sorból kilépve havat kaptak fel az út mellől, hogy szomszárjukat oltsák. Filep János, akit Lónyáról hurcoltak el, ekképpen emlékszik ezekre a halálmenetekre: „Gyalog menni nem volt könnyű. Az emberek egyre jobban elfáradtak, volt, akit már szinte vonszolni kellett. A legtragikusabb az volt, hogy a kísérő örök minket fasísztaként kezeltek. Aki már nem

¹⁹ NAGY László: Deportálásom – fogságom – története. In: *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1990/3. 379.

²⁰ A szovjet vezetés közút, benzinkút, lakótelep építésével bolygatta meg a területet, és igyekezett eltüntetni a sírokat, de teljesen nem sikerült. 1994-ben emlékparkot állítottak a „haláltáborban” elhunytak emlékére. (Lásd címlapképünket.)

²¹ HL KÜM HDF. O. 25.145/pol. – 1945.

bírt jönni és a bajtársak sem bírták cipelni, azt kivették a sorból, egy ór lemaradt vele, majd a rövid géppisztolysorozatból tudtuk, hogy mi történt. Így veszítette életét az egyik falumbeli ember, Józsi Dániel.”²²

A szombori táborban sem voltak jobbak a körülmények, mint Szolyván. Az NKVD ellátmányozási felügyelőségének 1945 május végi ellenőrzésénél kiderült, hogy „a foglyok a bónapban 70%-kal kevesebb húst és zsírt, 8%-kal kevesebb cukrot, 21%-kal kevesebb burgonyát és zöldségfélét kaptak.” A vizsgálat szerint a láger parancsnoka és annak ellátmányozási helyettese „sikkasztotta el” a hiányzó élelmet. Büntetésük csupán 10 nap zárka és félhavi illetményük levonása volt.²³ A teljesen le nem gyengülteket néhány nap múlva, a betegeket és az erősen leromlott állapotúakat néhány hét múlva – ha túléltek ezt az időszakot és állapotuk javult – lezárt, fűtetlen marhavagonokba zsúfolva továbbküldték a Szovjetunió különböző céltáborába.

A több hetes úton 3-5 naponta kaptak száraz kenyeret, szózott halat vagy valamilyen levest, mivel a szerelvényparancsnokok az élelmet legtöbbször szeszes itallra cserélték. Nem sokkal sűrűbben kaptak vagononként 1-2 vödör vizet, amire a szinte ájulásig kiszáradt emberek rávetve magukat sokszor kiborítottak, ezzel fokozva saját és társaik kínjait. A foglyok a vagonok fém vázáról nyaldosták a rajta kicsapódott dérré fagyott párát, de nem volt ritka, hogy saját vizeletüket itták meg. Az örök tudatosan adtak ilyen kevés vizet, mert az utazások kezdetén még előfordultak szökések a padlózat kivésésével, és az őrszemélyzet rendkívül félt a szökések miatti számonkéréstől. A megszállt területen útközben még bárkivel pótolhatták és pótolták is a szökött foglyokat, de szovjet állampolgárokkal ezt már nem merték megtenni. Ezért úgy vélték, hogy a víz megvonásától teljesen legyengült foglyok már képtelenek lesznek még megkísérelni is a szökést. Amikor víz- vagy tüzelőfelvétel végett megállt a szerelvény, fakalapáccsal mindig végigkopogtatták a vagonokat, hogy nem lazítottak-e meg egy-egy deszkát a foglyok. Az útközben meghaltakat időnként átszállították az utolsó ún. halottas kocsiba, amelyik szerelvényben volt ilyen, majd egy-egy nagyobb állomás mellett gödrökbe földelték el őket. Filep János érzéketlenül írja le az utazás körülményeit: „a karácsonyt a vagonban töltöttük, és könnyező szemekkel énekeltük a „Mennyből az angyal”-t. Az éneklés még némi meleget is árasztott. Összebújtunk a fagyos padlón, és átadtuk magunkat az emlékeknek. Gondolatban mindenki otthon járt és családi körben ünnepelt. [...] Az utazás nagyon gyötrelmes volt. Kályha ugyan volt, de tüzelő nem. Vízet és valamilyen ételt három naponként kaptunk, kenyeret minden nap. Tisztálkodási lehetőség semmi, hamarosan megjelentek a tetvek, nyomukban a halál. A gyengébb szervezettek hamarosan felmondták a szolgálatot, barátok, rokonok, jó ismerősök ott haltak meg mellettiünk. Kezdetben még megsirattuk, de egyre jobban elfásultunk, csak tudomásul vettük, hogy újra meghalt valaki. A halottról a ruhát az élők azonnal leszedték, hideg volt, kellett az öltözet. Volt nem egy eset, hogy a halottakat csak napok múlva vették ki.”²⁴ A hosszú vonatút alatt a foglyok 5-10%-a életét veszítette.

²² FILEP János: i. m. 142.

²³ DUPKA – KORSZUN: i. m. 61.

²⁴ FILEP János: i. m. 143.

A Kárpátaljáról elhurcoltakat a Szovjetunió legkülönbözőbb vidékeire vitték. A többségüket azonban az Ural vidékére, a dél-ukrajnai térségbe, a Donyec-mendencébe (*Donyeckij-basszejn*), vagyis közkeletű nevén Donbaszba, vagy Belorusz-sziába vitték. Szén-, vasérc-, azbeszt- és a legkülönbözőbb bányákban, romeltakarításokon, építkezéseken, gyárakban, kolhozokban és szovhozokban dolgoztatták őket. A végletekig elgyötört és minden erőtartalékaikat felélt emberek kezdetben ezekben a céltáborokban is tömegével haltak meg. A táborbeli állapotokra vonatkozóan a 183-as számú Minszk megyei Novij Boriszov-i tábor parancsnokának 1945. április 21-i, első negyedévi jelentésében többek között a következőket írta: „*A láger két részből áll, amely 11 ezer ember befogadására alkalmas. A láger egyes számú részlegének vízellátása úgy történik, hogy a hadifoglyok a Berezina folyóból hordókban hordják a vizet. [...] A láger az első negyedév folyamán nem kapott burgonyát, sem zöldségféléket. Még nagyobb fennakadások vannak a betegek hússal, cukorral és tejtermékkel való ellátásában. [...] A negyedév alatt összesen 3547 fő érkezett, 169 fő távozott, 2262 ember meghalt* [kiemelés tőlem – B. Z.] [...] *A beérkező kontingensek túlnyomó többsége a súlyos hasmenések miatt legyengült, stb. A lágernek nincs megfelelő egészségügyi személyzete és a meglévők többsége is képzetlen. [...] A flekktífusz behurcolása miatt a lágert folyamatosan kell fertőtleníteni. [...] Mivel a láger nem tartozik speciális katonai kórházhoz és nincs rá lehetőség, hogy a betegeket kórházba küldjük, a lágernek nem áll módjában hatékony orvosi ellátásban részesíteni minden súlyos beteget. [...] A negyedév folyamán a terv szerinti 52 500 normanap helyett 36 864-et teljesítettek. Noha a ledolgozott napok számát tekintve nem teljesítették a tervet, az összkitermelés mégis megközelíti a tervezettet.*”²⁵ Ez a jelentés mindazt igazolja, amit a visszaemlékezők leírtak: gyenge élelmezés, alultápláltság, az egészségügyi és a higiénés helyzet katasztrofális volta, aminek következtében a fertőző betegségek, a vérhas, valamint a flekk- és a hastífusz-fertőzések járványos méreteket öltenek, s a legyengült, alultáplált foglyok tömegesen halnak meg. Ráadásul a jelentésből kiderül, hogy a foglyokat halálra dolgoztatták. Ugyanis a jelentés végéből kiderül, hogy a tervezett normanapok számát ugyan nem tudták teljesíteni – hiszen a negyedév végére az eredeti létszám a tömeges halálozások miatt 2262 fővel csökkent – mégis az összkitermelés megközelítette a tervezettet. Ezt pedig csak úgy tudta a lágerparancsnok elérni, hogy a még életben lévőknek kellett a halottak helyett is dolgozniuk, hogy teljesítsék a „mindenható és mindent tudó” kommunista párt vezetői által meghatározott „szent” tervszámokat, vagyis sokukat a végkimerülésig dolgoztatták! Iszonyatos tények, 3 hónap alatt egyetlen egy táborban 2262 ember halt meg! Akik 1945 tavaszát túléltek, azoknak már komoly esélyük volt arra, hogy élve hazajussanak.

Az elhurcoltak közül első nagyobb csoportot 1945 januárjában engedték szabadon. Mehlisz vezérezredes, a 4. Ukrán Front NKVD parancsnoka ugyanis január 2-án – miután már eldőlt Kárpátalja hovatartozása – elrendelte, hogy a 4. Ukrán Front területén lévő hadifogoly gyűjtőtáborokból a „tévesen letartóztatottakat”

²⁵ DUPKA – KORSZUN: i. m. 57.

hazabocsássák. Ennek alapján január 6. és 31. között a szolvyvai táborból 3382 főt bocsátottak szabadon: 907 szláv nemzetiségű személyt, 21 zsidót, 1795 45 évesnél idősebb magyart, 609 rokkant magyart, 6 kommunistát és 44 ipari szakembert – tudjuk meg Mocsalov jelentéséből.²⁶ Természetesen a szinni és a perecsényi foglyotáborokból is történtek hazabocsátások.

A többséget azonban csak 1946-tól kezdték hazaengedni, és voltak olyanok is, akik csak 1953-ban, Sztálin halála után térhettek haza. Azok, akik viszont a hadifoglyotáborokból a GULAG-ra kerültek szökés, élelemlopás, az őrskemélyzet testi sértése vagy más, mondvacsinált okból, még az 1960-as évek végéig is fogságban sínylődtek.

Az eddigi helytörténeti kutatások szerint 30-40 ezer túlnyomórészt magyar, kisebb részben német férfit hurcoltak el Kárpátaljáról szovjet hadifogságba. A dokumentumok és a visszaemlékezések alapján egyértelműen állítható, hogy a nélkülözések, az embertelen és antihigiénias körülmények párosulva a megerőltető kényszermunkával a deportáltak tömeges elhalálozását okozták, 40-50%-uk bizonyosan meghalt a fogságban. Azonban voltak olyan települések, mint például Tarpa, Tizsakerecseny, Nagybulcsú, Rát és Palágykomoróc, ahol az elhurcoltak több mint 60 %-a odaveszett.²⁷ Többségük a lágerekben halt meg, amelyek környékén jeltelen tömeg-, ritkábban egyszemélyes sírokban lett elföldelve. Más részük az elhurcolást követő több száz kilométeres gyalogmenetek, az ún. halálmenetek kegyetlen körülményei, illetve az agyonlövésük következtében vesztette életét és testük az út mentén temetetlenül maradt, amíg a helyi lakosság el nem temette őket, míg kisebb részük a kifelé vagy a hazafelé vezető vasútvonalak mentén, jeltelenül lett elhantolva.

A Kárpátaljáról 1944 novemberétől 1945 januárjáig elhurcolt 30-40.000 férfiból, – akiknek több mint 90%-a volt magyar – 15-20.000 apa, férj, fiú és testvér már sohasem térhetett haza az őket a reménytelenségben is reménykedve váró szeretteihez.

Azonban azok közül is, akiknek sikerült túlélniük a szovjetunióbeli kényszermunkatáborok gyötrelmeit, és hazatértek, nagyon sokan a deportálás idején szerzett betegségeik következtében a hazaérkezést követő egy éven belül elhunytak. S hogy valóban milyen állapotban tértek haza a végletekig legyengült voltuk miatt munkára már nem alkalmas, tehát a szovjet tervgazdaságnak már csak teherként jelentő foglyok – csak egy embert hadd idézzek, akit nem lehet azzal vádolni, hogy „reakciós, fasiszta”, a szovjet rendszer ellensége, hiszen ő volt Sztálin legjobb magyar tanítványa. Ő, mármint Rákosi Mátyás 1945 novemberében, a kommunista párt választási veresége után levélben hívta fel Petrov altábornagynak, az NKVD

²⁶ DUPKA – KORSZUN: i.m. 43-44., 82.

²⁷ ESZE József, KOSZTA Béla, SZOLNOKI Sándorné visszaemlékezése. In: SÁRA Sándor: Csonka-Bereg. Filmszociográfia I. rész *Alföld* 1989/7. 25.; *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944-1946)* (Szerk.: DUPKA György) Patent-Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1993. 29., 159., 157.

GUPVI-lágerek, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság alá tartozó lágerek főparancsnokának a figyelmét arra, hogy a hadifoglyok „fizikailag rendkívül leromolva érkeznek Magyarországra. A választások előtt Debrecenbe érkezett 3000 hadifogoly majdnem mindegyikét kórházba kellett szállítani”. S mindezt csak azért említi, amint az leveléből kiderül, mert: „A dolgot a kisgazdák nagy demagógiával kibaszálták, és ez is rontott a választás esélyein.”²⁸

S hogy miért kellett ártatlanul szenvednie 30-40 ezer magyar és német nemzetiségű kárpátaljai férfinak és meghalnia közülük 15-20 ezernek?

A válasz egyértelmű, mégis összetett. Ugyanis az egész Kárpát-medencéből, sőt Kelet-Közép- és Délkelet-Európa megszállt területéről is tömegesen vitték rabszolgamunkára a polgári lakosságot. Ugyanis az extenzív gazdálkodást folytató Szovjetunióknak óriási volt a munkaerőhiánya. A második világháború folyamán hatalmas, a legújabb kutatások szerint mintegy 30 millió fő volt az embervesztesége. Ezen túlmenően a világ legnagyobb létszámú hadseregét tartotta fenn, amely 1945 elején 7,1 millió, majd 1945 közepén már 11,3 millió fős volt.²⁹ Ráadásul a harcok alatt lerombolt európai országrész újjáépítése is hatalmas mennyiségű munkaerőt igényelt. A foglyok pedig tömeges és ingyenes munkaerőt jelentettek. Az nem számított, hogy a hadifogoly, illetve deportált gyakorlatilag rabszolga-munkaerő alapvetően nem hatékony. A sztálini diktatúrának ekkorra már nagy tapasztalata volt az ilyen típusú, azaz a kényszermunkaerő alkalmazásában, hiszen ekkorra már több millió szovjet állampolgár kényszerült megismerni a GULAG-lágerek poklát.

E munkaerő immár külföldről történő beszerzéséhez szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az 1943. március 23-i Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni.”³⁰ Néhány hónappal később a brit diplomácia megkeresésére Molotov, külügyi népbiztos 1943. június 7-i válaszában a következőket írta: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, melyet Magyarország Németországnak nyújtott ... a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem kisebb, vagy nagyobb mértékben a magyar népnek is.”³¹

Mégis a Kárpátaljáról történő elhurcolások legfőbb indítéka e terület Szovjetunióhoz való csatolásának a zökkenőmentes végrehajtása volt. Ennek levezénylésére érkezett 1944 októberében Kárpátaljára a csehszlovák hadtest politikai biztosaként Ivan Turjanica és „kérte” a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsát, hogy a Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolását nem támogató, nem szláv nemzetiségű magyarokat és

²⁸ PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945-1948*. Európa, Budapest, 1992. 144.

²⁹ GOSZTONYI Péter: *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917-1989*. Európa, Budapest, 1993. 226.

³⁰ RÁNKI György: 1944. március 19. *Magyarország német megszállása*. Kossuth, Budapest, 1978. 14.

³¹ V. Molotovnak, a Szovjetunió külügyi népbiztosának levele Sir A. C. Kerrhez, a moszkvai brit nagykövethez. Moszkva, 1943. június 7. In: JUHÁSZ Gyula: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth, Budapest, 1978. 158-159.

németeket úgymond „ideiglenesen izolálják”. Hiszen nem véletlen, hogy az elhurcolások megkezdése, vagyis a magyar és német férfiak fogságba vetése után egy nappal, azaz november 19-én merték megtartani a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának alakuló ülését, amely legfőbb céljának Kárpátalja, vagy, ahogy ők nevezték Zakarpatszka Ukrajna (= Kárpátontúli Ukrajna) szovjet Ukrajnához való csatolása volt. A Szovjetunióban ugyanis ekkor már bevett gyakorlat volt, ami Magyarországon csak a szocialista időszakban vált azzá, hogy a jelentősebb ünnepek, pártkongresszusok előtt az úgynevezett veszélyes elemeket őrizetbe, illetve rendőri felügyelet alá vették. Majd amikor a kárpátaljai magyar és német férfi lakosság nagy része már többszörös szögesdróttal körülvett hadifogoly-gyűjtőtáborokban, erős őrizet alatt volt fogva tartva, akkor, november 26-án tartották meg Munkácson, az elvtársak által kiválogatott képviselőkkel a Zakarpatszka Ukrajna Néptanácsának, azaz a legfőbb helyi hatalmi szervnek kinevezett grémium alakuló ülését, ahol az egybehívott és kiválasztott 663 képviselő közfelkiáltással, egyhangúlag mondta ki óhaját: *„Egyesíteni Zakarpatszka-Ukrajnát a mi nagy anyánkkal, Szovjet-Ukrajnával és elszakadni Csehszlovákiától.”*³² Természetesen a Néptanács, azaz a Narodna Rada elnöke és egyben Zakarpatszka Ukrajna Kommunista Pártjának első titkára a szovjet gyakorlatnak megfelelően ugyanaz a személy, vagyis Ivan Turjanica volt. Ekkor már nem kellett tartani az elhurcolt magyar és német, valamint a többi itt élő és megfélemlített népesség másféle véleményének a kinyilvánításától. Ezzel a Szovjetunió sikeresen elérte, hogy a külvilág felé úgy tűnjék, hogy Kárpátalja lakossága önként kívánt csatlakozni az egészen más történelmi, vallási, kulturális és etnikai sajátosságokkal bíró Szovjet-Ukrajnához. S ezzel „legalizálódott” Kárpátalja Szovjetunió általi bekebelezése.

Miután zökkenőmentesen végrehajtották az „akciót” – és a nyugati szövetségesek is lenyelték ezt az ő tudtuk nélkül végrehajtott területi hódítást – Mehli sz vezér ezredes január 2-án elrendelte a 4. Ukrán Front területén lévő hadifogoly-gyűjtőtáborokból az úgymond „tévesen letartóztatottak” hazabocsátását.

Mindezek után jogosan feltételezhetjük, hogy a Moszkvából érkező komisszár, Ivan Turjanica Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolásának már kész forgatókönyvével érkezett Kárpátaljára.

Az ítélet nélkül, ártatlanul elhurcolt kárpátaljai emberek a sztálini birodalmi politikának és a kommunista diktatúra embertelen rendszerének váltak áldozataivá.

³² BOTLIK József – DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből, 1918–1991.* Budapest, Mandátum, 1991. 152.

Bibliográfia

Források

Levéltári, gyűjteményi

Hadtörténelmi Levéltár (HL):

Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF. O.) – 1945. → A kutatások idején még ebben a levéltárban volt ez az irategyüttes, amelyet 2007-ben átkerült a Magyar Országos Levéltárba.

Honvédelmi Minisztérium Elnöki iratai – 1945.

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ):

302. – 1992. KIRÁLY Ernő visszaemlékezése.

Publikált források

DUPKA György – KORSZUN, Alekszej: *A „malenkij robot” dokumentumokban*. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1997.

FILEP János: Egy volt „hadifogoly” emlékezése (1944-1948). In: *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1989/2.

NAGY Jenő naplója. In: *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1990/3.

NAGY László: Deportálásom – fogságom – története. In: *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1990/3.

ESZE József, KÓSA Bertalan, KOSZTA Béla, ID. NAGY Károly, SZOLNOKI Sándorné visszaemlékezése. In: SÁRA Sándor: *Csonka-Bereg. Filmszociográfia I. rész Alföld* 1989/7.

Feldolgozások

BOTLIK József – DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből, 1918–1991*. Budapest, Mandátum, 1991.

DOBOS Ferenc: Magyarok a történelem senkiföldjén. „Malenkij robot” a kelet-szlovákiai Bodroghözben és Ung-vidéken. *Regio*, 1992/4.

Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944-1946) (Szerk.: DUPKA György) Patent-Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1993.

GOSZTONYI Péter: *A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917-1989*. Európa, Budapest, 1993.

JUHÁSZ Gyula: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth, Budapest, 1978.

MACARTNEY, C. A.: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939-1941*. Occidental Press, Budapest, 1993.

Nemzetközi szerződések, 1918-1945. (Szerk.: HALMOSY Dénes) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945-1948*. Európa, Budapest, 1992.

RÁNKI György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása*. Kossuth, Budapest, 1978.

Zalán Bognár

The deportation of masses of Hungarian and German civilians from Subcarpathia to Soviet prisoner of war camps

The Soviet Union wanted to annex Subcarpathia (Podkarpatska Rus, which was reannexed to Hungary in March 1939, at the time of the disintegration of Czechoslovakia), because of strategic reasons after second world war. For the sake of the international recognise of annexio there was a tried and tested method, if the local population asks to join to the Soviet Union. For the conduction of this Iván Turjanica arrived in Subcarpathia in October 1944 as the political commissioner of the Czechoslovakian army corps, which fought under the control of the 4. Ukrainian Front. Iván Turjanica separated from the ties of the army corps and first he started to organize the Communist Party of the Transcarpathian Ukraine (that is Zakarpatska Ukraine and not Podkarpatska Rus' as named locally). Then he organized the founding session of the People's Council of Zakarpatska Ukraine, where the delegates choosen by the comrades proclaimed Subcarpathia (or as they named Transcarpathian Ukraine) secession from Czechoslovakia and joining to the Soviet Union or for form's sake to Soviet-Ukraine. The smooth implementation of the plan was threatened by the significant number of Hungarian and the smaller population of German minority, who did not want to join to Soviet Union. That's why Ivan Turyanitsa suggested for the solve this problem and intimidate the population of Subcarpathia, as well as collection of workers the „temporary isolation of persons not enjoying the trust of the Sub-Carpathian population“ to the Military Council of the 4. Ukrainian Front. After this the Military Council of the 4. Ukrainian Front ordered in its session on the 12th of November 1944 by the top secret command No. 0036 to collection and deportation to forced labour to Soviet Union all Hungarian and German nationality men between the age of 18-50 years. In accordance with the command about 40 thousand Hungarian and a lesser extent German civilian men was deported from Subcarpathian. About 40-50 percent of deportees died because of inhuman conditions and work overclocked.

GALAMBOS ISTVÁN

A Nemzeti, valamint a Földigénylő Bizottságok szerepe a demokrácia álarcát öltő proletárdiktatúra kiépítésében Keszthelyen

1. Bevezetés

1945 után rövid idő alatt kétszer is mélyreható változások következtek be országszerte – így Keszthelyen szintűgy – a közigazgatásban, a birtokszerkezetben és a gazdálkodásban, ami komoly hatást gyakorolt a mezőgazdasági fejlődésre, a gazdálkodás mikéntjére és a társadalom szerkezetére egyaránt. Ezeket a változásokat, bár valós társadalmi igényekre és kérdésekre adtak választ, vitathatatlanul erős szovjet nyomás alatt fogadták el, és vezették be. A magát ideiglenesnek nevező országgyűlés, melynek tagjait a szovjetek által éppen csak megszállt országrész településeiről is – a szovjet hadsereg felügyelete mellett megtartott népgyűléseken – csak azoknak a pártoknak a képviselőiből lehetett választani, amelyek hivatalosan, 1944. december 2-án Debrecenben, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front tagjai voltak. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 230 tagja és a formálisan általuk választott kormány ugyanakkor számos olyan törvényt és rendeletet alkotott, amelyek radikálisan átalakították a hazai társadalmat és tulajdonviszonyokat. Jelen munka – a Zala vármegyei Keszthely példáján keresztül – két ilyen intézkedéssel és következményeikkel kíván foglalkozni, nevezetesen a helyhatóságokat felváltó Nemzeti Bizottságok, valamint a Földosztó Bizottságok megalakulásának körülményeivel és működésével. A Nemzeti Bizottságok tevékenysége, valamint a földosztás, majd ezekre a földekre is kiterjedt téjeszesítés ugyanis alapjaiban változtatták meg a tulajdon- és társadalmi viszonyokat, illetve a birtokszerkezetet, ahogyan az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány rendelkezései jogilag teremtettek gyökeresen új helyzetet.

2. A kutatás előzményei, problémái és céljai

A Nemzeti Bizottságok működéséről elég kevés, ám a földosztásról igen sok munka jelent meg az elmúlt évtizedekben. A szovjet megszállás alatti történeti munkák¹

¹ BORSI E. – SZAKÁCS S. 1972. *Állami gazdaságaink belyzetének alakulása 1945–1948*. In: Századok 1972. 1418–1420.; *A földreform történeti jelentősége*. Szerk. LÁZÁR V. 1972. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest; stb.

többnyire mint pozitív, a társadalmi igazságosságot szolgáló intézkedést mutatták be a földosztást, csak ritkán említve árnyoldalait.² A rendszerváltozás hajnalán, 1988-ban viszont már megjelenhetett olyan munka is,³ amely nem csupán a földosztást, hanem az 1945 és 1956 közötti időszakot is tárgyilagosan, a tényeknek megfelelően mutatta be.

A Zala vármegyében lezajlott földosztásról Béli József írt egy figyelemre méltó tanulmányt,⁴ ám ez nem tért ki Keszthelyre, valószínűleg azért, mivel megírásakor a település nem Zala, hanem Veszprém megyéhez tartozott. A földosztással foglalkozó kutató tehát elsősorban a Zala Megyei Levéltárban [a továbbiakban: ZML] lévő anyagokra támaszkodhat, köztük Kell Andor, a Keszthelyi Nemzeti Bizottság egyik elnökének két kéziratára a Földosztó Bizottság,⁵ valamint a Keszthelyi Nemzeti Bizottság⁶ működéséről. E kéziratok vitathatatlanul első és mindmáig legteljesebb feldolgozását jelentik ugyan mind a helyi Földosztó Bizottság,⁷ mind a Keszthelyi Nemzeti Bizottság tevékenységének, ám megállapításai és minősítései kétségkívül inkább tükrözik az állampárt elvárásait, semmint az események objektív képét.

Jelen tanulmányomban tehát nem elégedhettem meg a meglévő közlések feldolgozásával, hanem vissza kellett nyúlnom a levéltári forrásokig, elsősorban természetesen a Keszthelyi Nemzeti Bizottság, valamint a Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács megmaradt irataihoz.⁸

3. Eredmények

3.1. A földosztás

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1945. március 17-én rendelkezett (600/1945. M.E. rendelet) „a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról”,⁹ noha a Dunántúlon még folytak a harcok, és előre látható volt, hogy a rendelet a birtokviszonyok és a társadalom radikális változását jelenti. A rendeletet a szakirodalomban legtöbbször a termelés beindításának szándékával, valamint „az agrárnépesség részéről megnyilvánuló határozott és türelmetlen”

² BALOGH S. – PÖLÖSKEI F. 1979. *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon 1944–1962*. Akadémiai Kiadó, Budapest

³ GYARMATI GY. – BOTOS J. – ZINNER T. – KOROM M. 1988. *Magyar békénapok Rákosi Mátyás két emigrációja között*. Minerva, Budapest

⁴ BÉLI J. 1977. *Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében*. In: Zalai Gyűjtemény 4., Zalaegerszeg

⁵ ZML XV. 4b. 4. doboz 9: Kell Andor: A felszabadulás és a legnagyobb Zala hitbizottmány földbirtok felosztása.

⁶ ZML XV. 4b. 5. doboz 20: Kell Andor: Keszthelyi Nemzeti Bizottság története 1945–1949.

⁷ A Földosztó Bizottságot hol ezen a néven, hol Földigénylő Bizottság néven találjuk az iratokban.

⁸ ZML XVII. 501. Zala Vármegyei Földbirtokrendező Tanács iratai 1945–1947.

⁹ 600/1945. M.E. rendelet. A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. In: Magyar Közlöny 1945/10.

igénnyel magyarázták.¹⁰ A rendelet ugyan nem volt összhangban a korábbi törvényekkel, mint például az 1920. évi XXXVI. törvénycikkkel, és tulajdonképpen azzal, hogy rendelettel kívánt szabályozni egy olyan területet, amelyről korábban törvény született, sértette a jogforrási hierarchiát is, ám az „ország közellátásának katasztrofális helyzete és a parasztság földéhsége”,¹¹ mint érv nem tagadható. (A területet szabályzó, 1946. évi IX. törvény akkor született meg, amikor a földosztást már végrehajtották.) További vizsgálatot érdemelne azonban, hogy a korszakban a jól szervezett, gyakran már gépesített nagybirtokok feldarabolása miért tűnt gazdasági szükségszerűségnek különösen az élelemtermelés szempontjából. A mezőgazdasági termelés 1946/1947-ben alig haladta meg az 1938-as termelés 54 százalékát (1. táblázat), ez bizonyára jórészt a háborús veszteségek rovására írható.

1. táblázat. A hároméves terv előirányzata 1947-es árakon, millió forintban

Megnevezés	1938 évi tény	1946/1947. évi tény	1949/1950. évi terv	1949/1950. évi terv 1938 = 100
Nemzeti jövedelem	22 512	14 741	25 705	114,2
Ebből belföldi fogyasztás	18 314	10 988	18 945	103,4
Gyáripari termelés	14 710	9 895	18 709	127,2
Mezőgazdasági termelés	10 434	5 942	9 430	90,4

Forrás: STARK A. 1975. *Népgazdaságunk 30 éve*. Kossuth, Budapest, 16.

Az Ideiglenes Kormány a rendelet kidolgozásánál a Nemzeti Parasztpárt 1945. január 14-ei földreformtervezetét vette alapul.¹² A földosztáshoz azonban föld is kellett, kézenfekvő volt, hogy a háborús bűnösök (vagy annak mondtak), a nyilas vezetők és a (nem ritkán akaratokon kívül) Volksbund-tagok földjeit a rendelet teljes egészében elkobozza. Minthogy az ily módon elkobzott földek az igények töredékét sem elégíthették volna ki, a rendelet kimondta, hogy igénybe kell venni a 100 holdon felüli úri és a 200 hold feletti paraszti birtokokat, az 1000 holdnál nagyobb birtokok pedig teljes egészében kisajátítandók. A rendelet e pontjaival egy csapásra megsemmisítette a birtokos osztályt, és gyakorlatilag földnélkülivé tette az egyházakat, mindenféle kárpótlás nélkül.¹³

¹⁰ TÓTH Á. 1993. *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcseré összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét

¹¹ HONVÁRI J. 1996. *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után*. In: *Magyarország gazdaságtörténete a bonfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula, Budapest, 457–481. Itt: 467.

¹² HONVÁRI uo.

¹³ *Magyar Katolikus Lexikon* 2. kötet. *Egyházpolitika; Ideiglenes Nemzetgyűlés; Ideiglenes kormány; Földosztás* szócikkek. Szent István Társulat, Budapest, 1996.

A rendelet elsősorban a gazdasági cselédek, valamint a mezőgazdasági munkások részére kívánt földet juttatni, ám a szegényparasztok lehetőséget kaptak birtokuk kiegészítésére. A nagybirtokok felosztásával és a törpebirtokok területének megnövelésével a kisbirtok vált a jellemző birtokformává Magyarországon. 1945-ben még 6 526 700 katasztrális hold kiosztásáról cikkeztek,¹⁴ a ténylegesen kiosztott földek nagysága ennél valamivel kevesebb lett. Országosan a legtöbb birtokot a mezőgazdasági munkások kapták, azonban nem elhanyagolható a gazdasági cselédeknek és törpebirtokosoknak juttatott földek nagyságrendje sem (2. táblázat). Nem lehet véletlen, hogy a földosztás idején a földművelésügyi tárcát a moszkovita kommunista Nagy Imre kapta meg, így szerevén pártjának népszerűséget, amely – igazodva a korszellemhez – immár nem a Kommunisták Magyarországi Pártja, hanem a Magyar Kommunista Párt nevet viselte.

2. táblázat. A földbirtokreform során juttatásban részesült személyek megoszlása (1945-1947)

Megnevezés	Juttatottak száma (fő)	Kiosztott terület (kh)	Egy személy részére juttatott átlagos terület (kh)
Gazdasági cseléd	109 875	922 255	8,4
Mezőgazdasági munkás	261 088	1 288 463	4,9
Törpebirtokos	213 930	829 477	3,9
Kisbirtokos	32 865	143 131	4,4
Iparosok	22 164	538 866	2,4
Képesített gazda	1 256	14 548	11,6
Erdészeti alkalmazott	1 164	6 998	6,0
Összesen	642 342	3 258 738	5,1

Forrás: *Mezőgazdasági adattár* 1. KSH, Budapest, 1966, 46.; Idézi: HONVÁRI, 470.

A földreform végrehajtását részben az e célra létrehozott rendkívüli testületek, ún. „népi szervek” (Országos Földbirtokrendező Tanács, a megyei Földbirtokrendező Tanácsok, valamint a helyi Földigénylő Bizottságok), részben pedig a meglévő államigazgatási szervek (fölvivatalok, földművelésügyi minisztérium) végezték. A rendelet végrehajtási utasítása szerint a községekben a földigénylők képviselőiből kellett alakítani a Földigénylő Bizottságokat.¹⁵ Vitathatatlan, hogy a földosztásban a legfontosabb szerep a Földigénylő Bizottságok mellett – amelyek egyrészt első

¹⁴ Tolnai Gy. *Magyarország földbirtokmegoszlása a földosztás után*. In: Népszava, 1945. április 15

¹⁵ TÓTH.

fokon bírálták el a föld- és házhelyigényléseket – a Nemzeti Bizottságoknak jutott.¹⁶ E bizottságok véleményezték ugyanis azokat az igényeket, amelyek a felsőbb szintű döntéshozókhoz kerültek.

A 600/1945. M.E. rendelet azt is kimondta, hogy az igénybe vett földbirtokok után, valamint a gazdasági felszerelésért az egykori tulajdonosokat kártalanítás illeti meg.¹⁷ A kártalanítást azonban az állam vállalta magára, amely viszont a teherbíró képességének megfelelő ütemezésben ígérte azt meg, gondolhatni, hogy az egykori tulajdonosok, akiket a BM PRO, majd az ÁVO „osztályidegenként”, „reakciósként” vagy „kulákként” tartott számon, mennyire szorgalmazták a kifizetéseket.

3.2. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság és működése

A Nemzeti Bizottságok tagjait a szovjetek által demokratikusnak elismert pártok adták, így nem közömbös, mikor és milyen körülmények között alakulhattak meg ezek a szervezetek. Nem meglepő, hogy elsőként a keszthelyi kommunista párt-szervezet tudott megalakulni 1945. április 6-án. A keszthelyi szervezetet Kalmár Béla budapesti pártszervező alakította meg, a Központi Vezetőség Pártarchívum 274-16/1932. számú irata szerint. A keszthelyi vezetőség tagjai Lancz József, Mosonyi László, Nagyabonyi Zagia, Poda Igánc, Pávelné és Szimeiszter János. A keszthelyi kommunista párt titkára Gelencsér György téglásmester lett.¹⁸ A párt helyi szervének vezetése később jelentősen átalakult,¹⁹ a titkár Barabás János, a halászok motorvezetője lett, a vezetőség tagjai pedig Castelli Árpád mérnök, Lancz József, Pável Alajosné, Tombor Varga Pál, Kovács István és Szimeiszter János.²⁰ A titkár személye még többször változott, előbb Fehér Lajos, majd Fehér Ferenc, utána pedig Zachár Lajos kapta ezt a tisztséget.²¹ A szociáldemokrata párt forrásaink szerint „hasonló időben” alakult meg. A párt helyi szervezetének vezetői id. Kertész József kőfaragó, Virág Ferenc ácssegéd, Pataki István gumijavító, Farkas Gyula üvegezőmester voltak, később Budapestről Rózsa Imrét küldték le a szociáldemokrata központból helyi pártszervezeti titkárnak,²² akit Lugossy Jenő és Stádinger István váltott.²³ A Nemzeti Parasztpárt csak közel egy hónappal később, 1945. május elején alakult meg földigénylő gazdasági cselédekből.²⁴ Három héttel a földosztás megkezdését követően alakulhatott meg a Független Kisgazdapárt. 1945. május 7-én

¹⁶ ZML XV. 4b. 5. doboz 20.

¹⁷ HONVÁRI.

¹⁸ XV. 4b. 4. doboz 9. csomó: KELL, 7.

¹⁹ Keszthelyi Napló, 1946. június 23.

²⁰ XV. 4b. 4. doboz 9. csomó: KELL, 7.

²¹ Uo., 8.

²² Uo., 7.

²³ Uo., 8.

²⁴ Uo., 7.

Zaborszky Jenő gazdatiszt a Nemzeti Bizottság ülésén bejelentette, hogy B. Molnár István főispántól megbízást kapott Keszthelyen a Független Kisgazdapárt helyi szervezetének megalakítására, helyiséget és bútorokat kért a pártja részére. A Nemzeti Bizottság engedélyezte „a párt megalakítását, helyiséget és bútorokat utalt ki a párt részére.”²⁵ A pártok közül utolsóként alakult meg a Polgári Demokrata Párt helyi szervezete. 1945. május 8-án a Nemzeti Bizottság ülésén dr. Magyarai Gerő kórházigazgató főorvos bejelentette, hogy a főispántól ő kapott megbízást a polgári demokrata párt megalakítására, párthelyiség és bútorok kiutalását kérte a Nemzeti Bizottságtól, amelyet a Nemzeti Bizottság engedélyezett.²⁶

A helyi ügyekre, így a Földigénylő Bizottság munkájára elsősorban a Nemzeti Bizottság gyakorolt döntő befolyást. A Keszthelyi Nemzeti Bizottság „1945. április 16-a előtt alakult meg a kommunista, szociáldemokrata párttagokból és pártonkívüliekből”, első intézkedéseként nyomban felfüggesztette a helyi előljáróság működését, és a település ügyeinek intézését a saját kezébe vette. Az ügyeket az új szerv „demokratikusan és forradalmi módon” intézte. 1945-ben összesen 62 ülést tartott, és 1241 ügyet intézett el.²⁷

1945. május 25-én a Nemzeti Bizottság kiegészült az időközben megalakult Nemzeti Paraszt Párt, a Kisgazda Párt, valamint a Polgári Demokrata Párt küldöttével, a pártonkívülieket pedig felmentette. A pártok Keszthelyen elviekben hasonló arányokban képviseltették magukat, az MKP és a Szociáldemokrata Párt azonban 3-3, a Kisgazda Párt és a Nemzeti Paraszt Párt már csak 2-2, a Polgári Demokrata Párt pedig mindössze 1-2 tagot delegálhatott az ülésekre. A Polgári Demokrata Párt panasszal élt a hátrányos megkülönböztetés miatt, ám a főispán nem kívánt beavatkozni az ügybe. Az aránytalanságot a Nemzeti Paraszt Párt és a Kisgazda Párt is sérelmezte, az üléseket ezért bojkottálták. Június 5-én végül a Nemzeti Bizottság kommunista és szociáldemokrata többsége beleegyezett, hogy ugyanannyi (3-3) tagot küldjenek, ettől kezdve vettek részt az üléseken. A Nemzeti Bizottságba azonban néhány nappal korábban – május 28-án – 3 tagot felvettek a „szakszervezetek részéről”, így a baloldalinak mondott pártok túlsúlya a későbbiekben is megmaradt.²⁸ A későbbiekben folytatódott a pártharc a szovjetek által támogatott „baloldali” erők és a többi párt között, június 25-én a Nemzeti Bizottság a kisgazdák rovására módosította a bizottság összetételét, az SZDP, az MKP és a szakszervezetek ugyanis 8-8, a NPP 7, a FKgP és a PDP pedig csak 5-5 tagot delegálhatott. Tovább nőtt az aránytalanság a következő hónap elején, 4-én, amikor beemelték a tagok közé orvosszakszervezet küldöttét, Darvas Imrét. Az FKgP még az 1945. évi választások sikere után sem küldhetett ugyanannyi képviselőt, mint a baloldalinak mondták, mindössze 7-et. Az előterjesztett 7 tagból azonban kettőt – Torma

²⁵ Uo., 7.

²⁶ Uo., 8.

²⁷ ZML XV. 4b. 5. doboz 20.

²⁸ ZML XVII. 25. Keszthelyi Nemzeti Bizottság iratai 1945–1949.

László „sörnagykereskedőt” és dr. Reischl Marcell „nagyfőként” a Nemzeti Bizottság mégsem volt hajlandó tagjai közé emelni.²⁹

A „munkáspártok” befolyása a helyi eljáróságban is döntőnek bizonyult, hiszen a Nemzeti Bizottság 1945. május 15-ei ülésén, amelyen a pártok tagjaiból kijelölték a képviselőtestület és az eljáróság tagjait, sem a kisgazdák, sem a NPP képviselői nem vettek részt. A kommunisták és a szociáldemokraták 11-11 tagot, míg a többi három párt részéről mindössze 6-6 (!) tagot jelöltek a képviselőtestületbe. Az eljárósággal hasonló volt a helyzet, a szociáldemokraták jelölhették a városbíró – a kommunisták a helyettes városbíró –, az SZDP és az MKP további 2-2 tagot, a NPP ugyancsak 2 tagot, míg a FKGP és a PDP mindössze 1-1 tagot delegálhatott az eljáróságba.³⁰ Hasonlóképpen döntő befolyáshoz jutottak a „munkáspártok” a Nemzeti Bizottság által létrehozott bizottságokban is, különösen az 1945. május 17-én megalakult Igazoló Bizottságban, az 1945. október 1-jén a budapesti kiküldöttek és a megyei termelési kormánybiztos kezdeményezésére létrehozott Termelési Bizottságban; a Földigénylő és Földosztó Bizottság pedig egyértelműen kommunista irányítás alatt állott.

3.3. A keszthelyi Földigénylő Bizottság összetétele és munkája

Keszthelyen a Földigénylő Bizottság még a Nemzeti Bizottság létrejötte előtt, 1945 áprilisának első napjaiban alakult meg, ami valójában annyit jelentett, hogy a kommunisták és a szociáldemokraták a katolikus legényegylet épületébe hívták a földigénylőket, túlnyomórészt „gazdasági cselédeket és napszámosokat, a Georgikonból, az Újmajorból és Felsőmajorból”, ismertették velük a 600/1945. M.E. rendeletet, és helyben e rögtönzött népgyűlésen megválasztották a keszthelyi Földigénylő és Földosztó Bizottságot. A bizottság elnökének Kulin Sándor agrárügyetemi tanárt választották meg, helyettese pedig Szimeiszter János lett,³¹ akinek a nevét a MKP helyi alapszervezetének alapító tagjaként ismerhettük meg.

A feladat, amely a bizottság előtt állt, nem volt csekély, hiszen a keszthelyi Festeticsek Zala vármegye legnagyobb hitbizományi birtokával rendelkeztek, és emellett jelentős volt a nem hitbizományi birtoktest is. A Magyar Kommunista Párt keszthelyi szervezete hivatottnak érezte magát arra, hogy eldöntse, ki mennyi birtokot kaphat, így olyan döntést hozott, miszerint a nagycsaládos egykori gazdasági cselédek között 8-9 kataszteri hold szántót és 4-5 kataszteri hold rétet lehet kiosztani, míg a szegődményes iparosok, fuvarosok mindössze 2-4 kataszteri holdat kaphatnak.³² A kommunista befolyás egyébként a földosztás egész folyamatában erőteljesen érezhető volt Keszthelyen.

²⁹ ZML XV. 4b. 5. doboz 20.

³⁰ ZML XVII. 25.

³¹ ZML XV. 4b. 4. doboz 9.

³² ZML XV. 4b. 4. doboz 9.

A Keszthelyi Nemzeti Bizottságnak megalakulása után meghatározó, irányító szerepe lett a földosztásban, illetve a gazdasági felszerelések kiosztásában, és a Nemzeti Bizottság adott utasítást, illetve küldött ki megbízottakat a hercegi majorok, valamint a borpincék eszközeinek leltározására is.³³ A Nemzeti Bizottság a hercegi felszerelésekre (gépek, állatok, anyagok) alapozva szövetkezetet alapított (később Szabadság mgtsz), amelytől a földigénylők terményfizetés fejében bérelhették, illetve vásárolhatták meg az eszközöket,³⁴ melynek bizonyára bővében voltak egy veszített háború, a német visszavonulás és a szovjetek barátnak mondott megszállása következtében. A keszthelyi állatállomány tekintetében a háborút követően igen lesújtó volt a helyzet. 1945-ben a 30.026/1945. F.M. rendelet alapján készített állatösszeírás szerint a településen 3 bika, 7 borjú, 16 + 33 ökör, 208 tehén, 22 + 1 üsző, 68 (18) ló, 44 (14) kanca, 3 kancacsikó, 6 szamár, 6 kos, 98 anyajuh, 126 nőtény bérány, 6 anyakecske, 7 kan 304 herélt, 128 egy éven felüli koca, 207 egy éven aluli koca, 15 miskárolt volt.³⁵

A Földosztó Bizottság – amely a gimnáziummal szemközti általános iskolában ülésezett – számba vette a kiosztandó földeket. Festetics György hitbizománya 1804 kh. szántót, 90 kh. kertet, 3142 kh. rétet, 7 kh. szőlőt, 1139 kh. legelőt, 1368 kh. erdőt, 565 kh. nádist és 2105 kh. földadó alá nem eső területet, azaz összesen 10.438 kh.-t tett ki. A rendelet hatálya alá esőnek minősítették még herceg Fürstenberg Károlyné (született Festetics Mária), herceg Hochenleche Erwinné (született Festetics Alexandra), báró Gautsch Oszkárné (született Festetics Karola) összesen 10.365 kh.-at kitevő birtokait. A földosztásba bevonták a herceg és Keszthely közös birtokait, a Gazdasági Akadémia birtokait (amely új, jobb minőségű birtokokat akart kapni), valamint az államkincstár birtokait is.³⁶ A Földigénylő és Földosztó bizottság a kiosztási földkönyv szerint összesen 10.744 kh.-at osztott ki az igénylőknek.³⁷

A Földigénylő és Földosztó Bizottság 1945. április 20-án úgy döntött, hogy a földigénylést lezárja, magát a földosztást április 25-éig kívánták végrehajtani. A Földosztó Bizottságok munkájában a Nemzeti Bizottság tagjai is tevékenyen részt vettek, mondhatni irányították a munkát, és szükségszerű volt 7 mérnök közreműködése is. Keszthelyen a kiosztott földekből 320 család kapott (ebből 217 egykori gazdasági cseléd, 35 napszámos, 43 fuvaros, 2 kocsis, 2 kertész, 1 hadirokkant, 1 kereskedő, 1 téglásmester, 1 gazdálkodó, 1 vincellér, 1 gyepmester, 1 kisgazda, 7 vasutas, 5 iparos és 2 postás) összesen 5728 kataszteri holdat. Földet kaptak a keszthelyi köztestületek is, köztük az Gazdasági Akadémia, a református egyházközség, a Kisbalatoni Vízrendező Társulat, az Iparos Otthon, a Balatoni Kikötő Felügyelőség, valamint a Karmelita Rendház. 350 kataszteri holdat az Országos Földbirtok-

³³ ZML XVII. 25.

³⁴ ZML XV. 4b. 5. doboz 20.

³⁵ ZML V. fond 1734: Keszthely nagyközség iratai az 1945. évi anyagtól – 1949

³⁶ ZML XV. 4b. 4. doboz 9.

³⁷ ZML XVII. 501.

rendező Alap részére tartalékolnak. Csatkay Dénes mérnök 1945. június 4-én jelentette be, hogy a Keszthely és Keszthely környéki földosztást befejezték. A Nemzeti Bizottság 1945. május 28-án a beérkezett házhelyigénylések alapján hozzájárult a házhelyek kiosztásához. A házhelyigénylők névsorát – foglalkozásuk, lakhelyük feltüntetésével – Kulin Sándor elnök aláírásával a Földigénylő és Földosztó Bizottság küldte meg a Zalavármegyei Földhivatal Nagykanizsai Kirendeltségének 1945. június 18-án; Csatkay Dénes mérnök 1945. október 6-án terjesztette be a telekkönyvi adatokat. Ugyanaz a földhivatal, amelyik jóváhagyta az 1945-ös házhelykiosztásokat, 1948. augusztus 17-én az 5000/1948. számú „véghatározatában” korrigálta azt, 1028 személytől mint „igénylésre nem jogosultaktól” a juttatást megvonta, és azokat másoknak osztotta ki.³⁸ Keszthelyen összesen 841-en igényeltek házhelyet, és 981-en kaptak parcellát.³⁹

3.4. A keszthelyi Földosztó Bizottsághoz érkezett panaszok

A legtöbb panasz a házhelyigénylésekkel kapcsolatban érkezett, talán azért, mivel a bizottság csupán néhány napot adott a földigénylésre, míg a házhelyigények összeállítására több hónap állt rendelkezésre. A földosztás és házhelykiosztás ügyében a Földosztó Bizottság a lehető legnagyobb eréllyel járt el, buzgalmukban olyan ingatlanokat is kiosztottak, amelyek sem a 600/1945. M.E. rendelet, sem a később megszületett törvények szerint nem tartoztak a kioszthatók közé. Özvegy Festetics Györgyné még 1947-ben is hiába nyújtott be fellebbezést, pusztán a rendelet hatálya alá nem eső, azok alól mentesített, mégis kiosztásra került ingatlanjai tárgyában (mint a keszthelyi Alsómalom, a keszthelyi Helikon Strand és a Halász-csárda, a gőzfűrészfűrész üzem stb.), fellebbezése elutasításra került.

A föld- és házhelyigényléseket rendszeresen a „kevés rendelkezésre álló ingatlan” indoklással utasította el a Földosztó Bizottság, így elsőre meghökkentőnek tűnhet, mennyire kiálltak bizonyos szervek Szabó János ügye mellett. Szabó János a neki juttatott 10 hold földet, 25 holdra szeretne volna kiegészíteni, kérelmét 1947. július 18-án utasította el 2892/1947. szám alatt dr. Pomeisz Gyula, a Zalavármegyei Földhivatal nagykanizsai kirendeltségének nevében. Kérését a Nemzeti Bizottságon kívül – amely „mint arra minden tekintetben érdemes gazdának kérését a legmelegebben” pártolta – 1947. június 30-án kelt levélében az Alsódunántúli Földművelésügyi Tanács is támogatta, amely Szabó Jánost úgy jellemezte, mint „képzett és törekvő kisgazdát, aki megfelelő szaktudással és emelettel felszereléssel és állatállománnyal is rendelkezik.” A Földhivatalra igyekezett nyomást gyakorolni ez ügyben 1947. július 7-én kelt levélében a Keszthelyi Georgicon Földművelésügyi Szövetkezet is, megemlítve, hogy Szabó János „nemcsak mintagazda, de szövetkezetünk elnöke is,

³⁸ XV. 4b. 4. doboz 9.

³⁹ ZML XVII. 501.

aki minden képen érdemes arra, hogy kérelme teljesíthessék.” A Földhivatal Szabó János kérelmét mindezen pártoló nyilatkozatok ellenére 1947. július 18-án elutasította. Ugyanezen a napon az Alsódunántúli Földművelésügyi Tanács Kaposvári központja levélben fordult a Földhivatalhoz „mintagazdaság részére terület juttatás” tárgyában: „Tisztelettel közöljük, hogy az Alsódunántúli Földművelésügyi Tanács még ez év folyamán kerülete mind a négy vármegyéjében mintagazdaságokat kíván létesíteni és működésüket megkezdeni. Zalavármegyében Keszthelyen Szabó János Georgikon-majori gazda lenne a mintagazda elnevezésre a legalkalmasabb.”⁴⁰ A kérelmet végül minden pártfogó nyilatkozat ellenére elutasították. Zöld István okleveles gazdának, aki orosz hadifogságból tért haza, nem voltak ilyen pártfogói. 1947. május 7-én 1665/1947. számú határozatában a Földhivatal ugyancsak elutasította földhözjutási kérelmét. Az elutasítás ellen a kérelmező fellebbezéssel élt, felsorolva indokait:

- „a. Okleveles gazda vagyok és születésemtől csak mezőgazdasággal foglalkoztam.
- b. 25 évig csak gazdatiszt voltam a Dunántúl gazdaságaiban
- c. Két fiam közül egyik gazdasági iskolát végzett, orosz hadifogságból tért haza.
- d. Én 946. novemberében tértem haza az orosz hadifogságból.
- e. Semmi ingó vagy ingatlan vagyonom nincsen.
- f. Utolsó gazdatiszti állásom a jelenleg Romániához tartozó északerdélyi részen vesztettem el, honnan a románok kiutasítottak.
- h. A gazdálkodás egyetlen és eddig folyamatosan üzőtt foglalkozásom, mellyel paraszt származásom folytán mindig üztem. Úgy egészségi állapotom, mint széleskörű elméleti és gyakorlati tudásom folytán a mezőgazdaságban úgy magam megélhetése, mint az állam érdekében a legeredményesebben és gyümölcsöztetően tudok használni. Keszthely 1946. május 16.”⁴¹ Fellebbezését a Földhivatal elutasította, holott a hadifoglyok részére tartalékoltak földeket.

4. A keszthelyi Nemzeti Bizottság működésének és a földosztás körülményeinek és következményeinek értékelése

A helyi hatalmat megtestesítő Nemzeti Bizottság az Ideiglenes Kormány és az Ideiglenes Nemzetgyűlés rendelkezései nyomán alakulhatott meg, soha senki nem választotta meg, intézkedéseiről semmiféle helyi népszavazás nem volt. Tagjait kizárólag olyan pártok delegáltjai alkották, amelyek működését a szovjet parancsnokság engedélyezte. A választásból eleve kizárták a korábbi választott hatalmat birtokló pártokat és valamennyi keresztény szervezetet. Sokakat – kollektív háborús bűnösségre hivatkozva – aktív és passzív választójogától egyaránt megfosztottak, tehát a társadalom jelentős részét. Mindebben tehát, véleményem szerint, a

⁴⁰ ZMLXVII. 501.

⁴¹ ZMLXVII. 501.

demokrácia látszatát sem fedezhetjük fel. A földosztás révén megszűnt a nagybirtokok dominanciája, és kis-, illetve középbirtokok váltak általánosan elterjedtté, a földbirtokrendező tanácsok és a földigénylő bizottságok tevékenységének következtében mind a keszthelyi tulajdonviszonyok, mind pedig a helyi társadalom radikális változásokon ment keresztül. A mezőgazdasági termelészövetkezetek erőltetett létrehozása Keszthelyen ugyan néhány év múlva ismételten átformálta a birtokviszonyokat, felszámolva a legtöbb kisbirtokot, és új gazdálkodási kereteket hozva létre, ám a földosztás és a néhány évig működő kisbirtokokon alapuló gazdálkodás további vizsgálata korántsem lenne érdektelen.

István Galambos

The National and Land-Possession Rearrangement Committees as instruments of instituting the Communist dictatorship in Keszthely

The Soviet occupation of Hungary was a critical period in her history. The Red Army conquered her territory. In December of 1944 the Provisory Government was formed and a Provisory Parliament was created. In Hungarian historiography the period between 1945-7 was considered as democratic one. But the real situation proved to be different. The communist party – supported by the Soviets – began to seize power by non-democratic means. In 1945 plenty of matters had been already decided by the Soviets and the two workers' parties i.e. the Communists and the Social-democrats, when other parties were able to form.

In Keszthely, the rearranging of land-possession had been already finished and the local authority i.e. the National Council made decisions in a lot of matters e.g. the election of mayor and vice-mayor, by the time the Party of the Small and Freeholders and the other parties were able to form and join in governing.

The rearranging of land-possession, which had been desired for long by many, did not lack anomalies. The study discusses this part of the history of Keszthely.

ISTVÁNFFY MIKLÓS

Egyiptomi építészeti hatások az esztergomi bazilika altemplomában.

Adalékok a magyar klasszicista építészeti egyiptizáló stílustörekvéseihez

Kemény Máriának

Az esztergomi főszékesegyház roppant méreteihez, tájba illő, hatalmas tömbjéhez arányaiban illik a templom alapfalai között kialakított, több teremből álló altemplom. A nagy kiterjedésű, vastag falai miatt is monumentális hatású épületrész már számos szemlélő és kutató számára idézte fel az ókori egyiptomi építészeti példáját. Majer István (később címzetes püspök) a bazilika felszentelése alkalmával írt cikksorozatában a primási sírbolt stílusában,¹ Zádor Anna a központi fekvésű csarnok első két oszlopában és szentély felőli falnyílásában,² míg Horváth Alice az altemplom Mozart *Varázsfuvoláját* idéző atmoszférájában³ találta meg ehhez a párhuzamot. Mennyire megalapozott ez az összehasonlítás, létezik-e konkrétan kimutatható kapcsolat az ókori egyiptomi művészet és a klasszicista stílusú esztergomi főszékesegyház altemploma között? Találunk-e esetleg hasonló példát az egyiptomi motívumok alkalmazására a városrésznyi kiterjedésű helyi egyházi központ kortárs épületei sorában? Ezekre a kérdésekre keressük a választ rövid dolgozatunkban.

Az esztergomi bazilika altemploma sem elhelyezkedését, sem alaprajzát tekintve nem tartozik a hagyományos megoldású sírboltok közé. Ennek okát a helyi adottságokban, nevezetesen a tervezett székesegyháznak helyet adó Várhegy sziklás terepviszonyaiban, másrészt a templom földszinti alaprajzában kell keresnünk. Az ókori Egyiptom építészete a munkálatok kezdetekor nem gyakorolt közvetlen, az altemplom terveit meghatározó hatást. Ellenben a kriptának később kijelölt terület kihasználásával (mint látni fogjuk) mégiscsak sikerült egy alaprajzi jellegzetességet megragadni, átörökíteni ebből a stíusból.

Kühnel Pál, a jelenkori bazilikát építeni kezdő Rudnay Sándor primás építész a sírbolt helyét eredetileg a dunai oldalon, tehát a főhomlokzatával immár kelet felé néző székesegyház szentélye alatt képzelte el. E kisebb méretű krypta bejárá-

¹ MAJER István: „Esztergom”, Vasárnapi Újság, 1856 – idézi: CZÉKLI Béla: Az esztergomi bazilika építkezésének sajtóvisszhangja – in: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis III. Emlékkönyv az esztergomi bazilika felszentelésének 150. évfordulója alkalmából*, szerk. Beke Margit, Szent István Társulat, Budapest, 2006. (Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága Kiadványai) [a továbbiakban: *Miscellanea*], 129-166, 166.

² ZÁDOR Anna: Az esztergomi főszékesegyház, Corvina [Budapest], 1970³, 26.

³ HORVÁTH Alice: Az esztergomi bazilika helye a 19. századi európai építészetben – in: *Miscellanea* 21-36, 24.

ta a szentély falának külső oldaláról (a templom terén kívül) nyíltott volna.⁴ A székesegyház alapkövetétele (1822. április 23.) után nem sokkal azonban meg kellett változtatni az épületegyüttes tervének koncepcióját, mert a vastag kupolapillérek alapozásának kellő szilárdságot biztosító szikla a valóságban a vártnál sokkal mélyebben feküdt. Kühnel segédje és kivitelező építész (egyben unokaöccse), Packh János leleményes javaslatára viszont született elfogadható megoldás erre a problémára, mégpedig az, hogy a templom épületét a terveken kitolták a Duna felé a hegy fennsíkjának széléig. Itt azonban a hegy talajszinthez közelebb található alapközete (ami előnyt jelentett az alapozás szempontjából) az altemplom kialakításánál gátló tényezővé vált: a kripta kivitelezése ezen a helyen ugyanis a szikla vésését igényelte volna. A nehézséget végül a sírbolt nyugati templomrész alatti elhelyezésével hidalták át ismét csak Packh János indítványára. Így ugyan elszakadt a kripta szentély alatti, hagyományos helyétől, viszont a bejáratí rész alatt nagyobb terület és puha talaj állt rendelkezésre.⁵

A bazilika építése a megelőző nagyarányú talajjegytengetés után az alapozással és ezzel párhuzamosan a Bakócz-kápolna áthelyezésével vette kezdetét. Ebben a korai építési szakaszban nyílt alkalom az altemplom megtervezésére, kivitelezésére is – melynek kialakítása után itt már csak kisebb (épület)szobrászati változtatások történtek. A reneszánsz sírkápolna szétbontása és az új főtemplom falain belül való újraképzése még 1823-ban megtörtént, a kripta építési munkája ezt követően egy, a székesegyház alapozása pedig két évvel később fejeződött be.⁶ E folyamatok gondos irányítását Packh János építész végezte, aki közben az 1824 elején váratlanul elhunyt nagybátyja, Kühnel Pál helyébe lépett az építető primás jóvoltából.

Mint már a bazilika kupolapillérei alapozásának és az altemplom elhelyezésének kérdésénél is láthattuk, az ifjú Packh többször Kühnel segítségére sietett a főtemplom építése során felmerült nehézségek megoldásában. A kripta új helyének kijelölése után például tervek készített ennek megvalósításához, bár az ezzel kapcsolatos megbízás részletei nem ismertek.⁷ A Prímási Levéltár Tervrajz Gyűjteményében megőrződött pár ide vonatkozó rajz az aláírása, feliratai, illetve stílusa alapján nagyjából úgyancsak Packh János tervei közé sorolható.⁸

⁴ Prímási Levéltár, Tervrajz Gyűjtemény [a továbbiakban: PL TGy], 77. (Régi jelzet: 77. K. 4.) – A levéltár tervrajz-anyagának teljes körű feldolgozása és a jegyzék publikálása napjainkban zajló folyamat, ezért a tervek számának közlésekor az egyértelmű azonosítás kedvéért a régi jelzetet (Rj) is megadjuk.

⁵ PATTANTYÚS-ÁBRAHÁM Ádám: Műszaki újdonságok és érdekességek az esztergomi bazilika építkezésénél – in: Miscellanea 37-50, 40-41.

⁶ PL TGy 1797/a (III. Pläne als Beilagen zum Commissions-Protocoll II.)

⁷ Prokopp Gyula egyenesen a két építész versengő elképzeléséről, tervrajzairól ír (PROKOPP Gyula: Packh János, Művészettörténeti Értesítő 1974/1 5-27, 8-9.)

⁸ Az ifjú építész szerzőségét támasztja alá az is, hogy miután sikeresen megoldotta a kripta tervezésének feladatát, egy (talán nem sokkal később készített) portréján az altemplom belterét választotta háttérnek. – A később tárgyalásra kerülő tervekhez képest kivételt képeznek az (esetleg) Kühnel Pál által készített rajzok: PL TGy 39. (Rj: 37. P. 37.) és 186. (Rj: 186. BAZ. 36.).

1. kép: Az esztergomi bazilika altemplomának teremsora (Mudrák Attila felvétele)

Ha Kühnel és Packh közül ez utóbbit tekinthetjük a kripta megálmodójának, érdemes még röviden utalnunk az itt található korabeli szobrászati díszítések tervezőjének és kivitelezőjének személyére. Az esztergomi bazilika altemplomában ugyanis (egyes tagozatok esetében mindenképpen) több alkotó együttes tevékenységével kell számolni. Egyfelől a kripta ornamenteinek kivitelezése 1823 májusától⁹ a Rudnay primás alkalmazásában lévő bécsi szobrászművész, Andreas Schroth feladata lett. Ő még ebben az évben elkészítette a kőfaragványokat, az oltár keresztjét és a gyertyatartókat, a következő esztendőben pedig a lépcsősor alatt lévő két allegorikus szoboralakot.¹⁰ A szobrász monográfusa a mesterhez köti továbbá a két belső, vörösmárvány bejárat elkészítését is.¹¹ Másfelől azonban ugyancsak Szerdahelyi Márk a primási kripta oszlopfőinek megtervezését Packh János munkájának tartja.¹² Ezt támasztja alá egyrészt a Pack-tervek Schroth megbízásánál korábbi, 1823 februári keltezése,¹³ másrészt a tervrészleteknek a megvalósult állapothoz való hasonlósága is. Packh János rajzait figyelembe véve szembevetünk, hogy a primási, belső sírboltban az architektonikus elemek díszítései szinte változtatás nélkül valósultak meg,¹⁴ az előcsarnokban ezzel szemben nem az építész (fennmaradt) tervét vették alapul. Emellett a helyiségek vörösmárvány bejáratait keretező díszítő

⁹ Szerdahelyi Márk: Der Bildhauer Andreas Schroth (1791-1865), *Acta Historiae Artium* 2004/I-4 175-229, 184.

¹⁰ Szerdahelyi 2004, 217.

¹¹ Szerdahelyi 2004, 185.

¹² Szerdahelyi Márk személyes közlése (világhálón elküldött levél 2010. szeptember 11-i dátummal).

¹³ PL TGy 38. (Rj: 36. P. 36.) (bár csak ennek hátoldalán szerepel az oszlopterv) és 40. (Rj: 38. P. 38.)

¹⁴ PL TGy 44. (Rj: 42. P. 42.)

ábrázolások sem (vagy éppenséggel nem így)¹⁵ szerepelnek Packh altemplomi rajzain. Bár a fiatal építőművész munkásságához a bazilika kriptájában csak a primási sírbolt díszítése sorolható teljes bizonyossággal, vizsgálatunk tárgya szempontjából mégis meg kell emlékeznünk egy általa papírra vetett (de kivitelre nem került) előcsarnokbeli oszloppárról: ennek lábazati része ugyanis az egyiptomi papirusz-, esetleg lótoszoszlop hasonló részletével mutat távoli rokonságot.¹⁶

Ami az elkészült kriptában az ókori egyiptomi építészetre utal, az egyfelől a klasszikus templomtípussal¹⁷ áll kapcsolatban, másfelől egyes antik díszítőelemek felbukkanását jelenti. Az altemplomi helyiségek sora Esztergomban (ha hihetünk a felmérési rajznak)¹⁸ a bazilika fölépcsője alá is kiterjed, a határoló falak ugyanis egészen annak körvonaláig húzódnak. Innen a szentély (tehát itt nyugat) felé haladva előbb oldalirányban elágazó keskeny, rövid folyosószakaszok nyílnak, majd a két géniusz-szoborral hangsúlyozott előtérbe jutunk. A látogató ide érkezik a székes-egyház földszintjéről, s figyelmét már a lépcsősor alján magára vonja az oszlopos előcsarnok mögötti primási sírbolt – hogy végül tekintete a legbelső terem oltár-asztalán álló kereszten nyugodjon meg. Ebben a lineáris alaprajzi elrendezésben azonban itt nem csupán egymást követik a termek (ami végeredményben az ókori római és az ókeresztény bazilikákra szintén jellemző), hanem oldalsó, alárendelt helyiségekkel is kiegészülnek. Ezek ugyan nem veszik körül a szentélyhez hasonlatos primási sírboltot a Nílus-völgyi templomokhoz hasonlóan, hanem az előcsarnokból indulnak ki, elhelyezkedésük (és különösen a sírbolt négy központi, függőleges támasza) viszont a barlangtemplomok egyik reprezentánsát, az Abu Szimbel-i sziklatemplom alaprajzát¹⁹ idézi.

Érdemes megjegyezni még, hogy a termek az esztergomi bazilika altemplomában szerepköreiket megtartva világosan elkülönülnek egymástól – ez természetesen az alapfalak alaprajzi elosztásából is következik. A primási krypta így megőrzi különállását, s nem olvad össze az előcsarnokkal, miként ez a katolikus templomok esetében a presbitérium és a főhajó között rendszerint megtörténik. Az ókori egyiptomi templomok klasszikus hármas tagolásából (udvar, hypostil csarnok, adyton: bárkaterem a kápolnával)²⁰ itt tehát erős megszorítással a két utóbbira találunk párhuzamot. Az esztergomi krypta termenkénti felosztása azonban a temetők

¹⁵ A primási sírbolt bejárata fölött csupán egy pálmaleveles díszítésű párkány látszik: PL TGy 40. (Rj: 38. P. 38.).

¹⁶ PL TGy 38. (Rj: 36. P. 36.) (verso) – A rajz a fal féloszloppaihoz készült (PL TGy 40. [Rj: 38. P. 38.], bár a hossz- és a keresztmetszeti rajzok e részletek szempontjából kissé ellentmondanak egymásnak), a szentély felé eső, díszes oszlop itt másfajta kialakítást nyert volna.

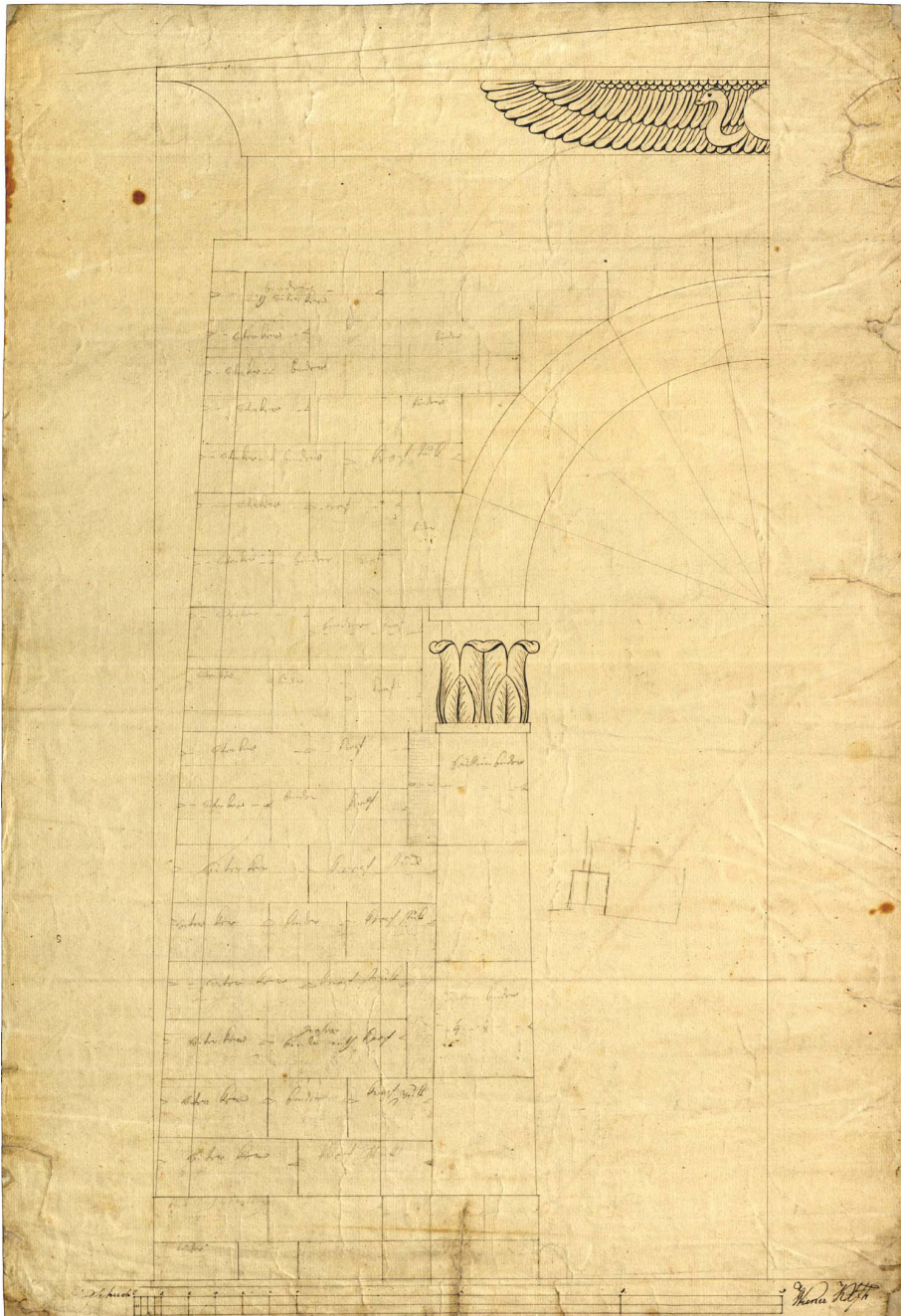
¹⁷ A típus jellemzése: MICHALOWSKI, Kazimierz: Ägypten. Kunst und Kultur, Herder, Freiburg im Breisgau, 1973³, (Große Epochen der Weltkunst, Ars Antiqua Bd. 2.), 280.

¹⁸ PL TGy 183. (Rj: 183. BAZ. 33.)

¹⁹ SZENTKIRÁLYI Z. – DÉTSHY M.: Az építészet rövid története, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1994, II. köt. 97a kép.

²⁰ MICHALOWSKI 280.

általános hierarchiáját követi: a különböző helyiségek az oda temetettek egyházi rangja szerint különülnek el egymástól.

2. kép: A Sötétkapu déli homlokzatának kőkiosztási terve (PL TGy 60. [Rj. 58. P. 58.])

A részletformák közül az altemplomban a primási sírbolt hatalmas márványlapokkal burkolt, trapéz alakú bejárata utal egyértelműen az egyiptomi építészetre,²¹ ezen kívül csak egy-két szimbólum sorolható fel itt példaként. Bár mind Packh, mind pedig Schroth több ókori eredetű díszítőelemet alkalmazott itt, ezek közül csupán a saját farkába harapó kígyó (uroborosz)²² és a búza motívuma fordul elő az egyiptomi ábrázolásokon. Az építészeti tagozatok közül ugyan a fél- és háromnegyed-oszlopok feltűntek Imhotep munkásságában is, de a Dzsószerpiramis szent kerülete esetében például papirusz-oszlopfővel.²³ Az esztergomi altemplomban ezenfelül nem is különálló, hanem kettesével párba állított oszlopokkal találkozunk.

Végül itt kell röviden megemlékeznünk egy téves forrásértelmezésről is, amely a kriptáról alkotott képet alapjaiban módosította volna, ha több figyelmet kap a szakirodalomban. Prokopp János említi Schroth altemplomi munkái között azt a mennyezetet borító nagy számú (szám szerint 159 darab) aranyozott rozettát,²⁴ amelyet Szerdahelyi Márk hiába keresett a helyszínen, félreértésre gyanakodva.²⁵ A Prokopp Gyula által használt dokumentumok vizsgálata alapján valószínű, hogy kétszer vette figyelembe a sírlapokat rögzítő négy-négy rozetta adatát (talán ezek nagy száma miatt), amely azonban csak egy tételként szerepel az iratokban.²⁶ (Viszont ha a primási sírbolt összesen 39 sírhelyéhez egységesen megrendelték ezeket – három pótdarabbal együtt –, akkor éppen ezt a mennyiséget kellett elkészítenie a szobrásznak.) Az ókori Egyiptom templomainak, a Királyok Völgye szikla-sírhelyeinek mennyezetét ugyan díszítették csillagok a csillag-istenségek vagy éppen a fáraók születése konstellációjának ábrázolásával,²⁷ az esztergomi altemplomban ennek szimbolikus vagy akárcsak formai felidézése (festve vagy a falra applikálva) azonban feltűnő párhuzamot jelentett volna ott, ahol ehhez hasonló törekvésnek egyébként nincs nyoma.

A főszékesegyházi krypta vastag falai között kialakított téregyüttes a vaskos oszlopok, a hatalmas méretek és a különös díszítőelemek ellenére sem mutat tehát közvetlen párhuzamot az egyiptomi építészet jellegzetességeivel. A Nílus-völgy

²¹ RUMY Károly szintén kizárólag ezt említi meg (DR. RUMY: Fortschreiten des Graner Doms, Iris, 1827/107, 427. – Utal rá SZERDAHELYI Márk: Az esztergomi Károly Ambrus-síremlék Rudnay Sándor hercegprímás levelezésében és a korabeli sajtóban – in: Ars perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, Budapest, 2009, CentrArt Művészettörténeti Műhely: tanulmányok, Primus Gradus: tanulmányok, szerk. Tüskés Anna, CentrArt Egyesület, Budapest, 2010, 312.).

²² KÁKOSY László: Az ókori Egyiptom története és kultúrája, Osiris, Budapest, 1998, 381-382.

²³ KÁKOSY 85.

²⁴ PROKOPP Gyula: Schroth András szobrász (1791-1850 után), Művészettörténeti Értesítő 1983/1-2 34-43, 36.

²⁵ SZERDAHELYI 2004, 185.

²⁶ Primási Levéltár, Gazdasági Levéltár, Bazilika Építési Hivatal iratai 4. doboz: Excerpte aus den Amts Büchern des Graner Basilica Bauamtes von Jahr 1822 bis Ende 1831 [a továbbiakban: Excerpte], p. 102, No. 101.

²⁷ MICHALOWSKI 192. és 195.

templomait jellemző kimagasló főhajó helyett itt azonos méretű, csarnokszerűen megépített térrel találkozunk az előcsarnokban, a termék pedig befelé haladva ugyan egyre díszesebbek, de a helyiségek magassága nem csökken.²⁸ A termeket az esztergomi altemplomban hevederekkel tagolt csehsüveg-boltozat fedi, a „szentély” pedig kör alaprajzú – ezeket a látványos megoldásokat viszont az ókori egyiptomi építészet nem ismerte. Ezenkívül az esztergomi székesegyház felszentelése évében született kortárs beszámoló a központi terek eredeti megvilágítására is kitér, és ebből kiderül, hogy a legsötétebb rész eredetileg az oszlopos előcsarnok volt.²⁹ A belső helyiség, a primási sírbolt ugyanis (az ország egyébként legvastagabb falépítményét áttörő) két, lábazati ablakon keresztül közvetlen megvilágítást kap a külvilág felől. Ez a két oldalról érkező, természetes fénynyaláb itt szintén az oltár (és rajta a feszület) hangsúlyát fokozza, amely a központi termék tengelyében amúgy is a figyelem középpontjában áll. Az ókori Egyiptom templomaiban ezzel szemben – kevés kivételtől eltekintve –³⁰ alig jutott fény a szentélybe,³¹ de sötétség jellemezte a Királyok Völgye sírjait is.³²

Mi az oka annak, hogy az építészeti kialakítás, a részletmegoldások és a díszítések nem egyiptomi eredete ellenére a bazilika kriptájában mégis erről a (valójában egyiptizáló) hatásról vallanak a látogatók és a művészettörténész, helytörténész szakemberek egyaránt? Ennek eredetét vélhetően nemcsak a halottkultusznak központi jelentőséget tulajdonító (és hatalmas méretű építészeti együtteseket szentelő) Nílus-völgyi kultúrában kell keresnünk, hanem ide vezetnek az eredetét tekintve nem kifejezetten egyiptomi, de nem is a klasszikus, görög-római oszloprendet követő megoldások is. A vaskos kettős féloszlopok, a vállkövet hordó, fejezetében klasszicista dór oszlopfő-elemeket szeszélyesen elegyítő oszloppár a szentély felé, a szimbolikus domborművek (gyakran ugyancsak az oszlopfőkön – például a búza a primási sírbolt ablaknyílásának oszlopain) egyaránt egyfajta romantikus, az ismert elemeket egyéni látásmóddal megszólaltató stílus megjelenéséről árulkodnak. Ezek a klasszicizmus formavilágával szakító törekvések Packh János munkásságában éppúgy feltűntek,³³ mint az esztergomi főszékesegyházhoz tervváltozatokat készítő, neves bécsi építész, Pietro Nobile bazilika-rajzain.³⁴ A főtemplom kriptájában

²⁸ A termék belmagassága a helyiségek változó mérete miatt megtévesztő, s befelé haladva látszólag egyre kisebb, alacsonyabb térbe érkezünk. Az altemplom tervei (PL TGy 39. [Rj 37. P. 37.] és 40. [Rj. 38. P. 38.]) és felmérési rajza (PL TGy 193. [Rj. 193. M. 5.]) azonban arról árulkodnak, hogy ezek között valójában nincs számottevő különbség.

²⁹ MAJER 165-166. – De ez a látvány táru a szemünk elé Prokopp Gyula Schroth Andrásról írott életrajzi összefoglalója első fényképén is: PROKOPP 1983, 34.

³⁰ Amarnában, az Aton-templomban azonban éppen fordítva, egyre világosabb termék sorakoztak a szentély felé haladva, az új vallási elképzeléseknek megfelelően (WILKINSON, Richard H.: Az ókori Egyiptom templomai, Alexandra, Pécs, 2006, 78.).

³¹ KÁKOSY 197-198.; MICHALOVSKI 281.

³² KÁKOSY 198.

³³ PROKOPP 1974, 14.

³⁴ ZÁDOR 13.

megtapasztalt egyéni hang, bár sokféle teremben és különböző részletmegoldások formájában jut kifejezésre, a heterogén téregyüttes monumentalitása és építészeti tagolása mégis képes egységet, összhangot teremteni ezek között. Ez pedig egyértelműen a tervező építész, Packh tehetségét dicséri.

A 19. század folyamán fel-felbukkanó Egyiptom-kultuszt, az ókori Nílus-völgyi épületek iránt mutatkozó érdeklődést tetten érhetjük az esztergomi bazilika egyik korabeli szobrászati alkotásán is, amely 1826-ban a székesegyházba kerülve kezdetben ráadásul az egyiptizáló altemplomban nyert ideiglenes elhelyezést.³⁵ Bár a Károly Ambrus-síremlékkal alkotója, Giuseppe Pisani modenai szobrász Antonio Canova klasszicista sírszobor-típusát követte,³⁶ a mű háttérét képező piramis – amely karakteresebb formában a bécsi Augustinerkirche Maria Christina-émlék-művén (1798-1805) tanulmányozható – példát szolgáltat arra, hogy miként szüremkedhetett be egy-egy egyiptomi elem a klasszikus antik motívumok közé.

Canova szoborkompozíciója a császárvárosból esetleg Packh számára is ihletforrással szolgálhatott a primási sírbolt bejáratának megtervezésekor. Mint a korábbiakban kitértünk rá, az esztergomi altemplomban az egyiptomi hatást keltő építészeti elemek nem tükröznek pontos ismereteket a korabeli leírásokban³⁷ egyébként bőségesen tárgyalt Nílus-völgyi kultúráról. Egy helyen Packh János mégis szembeötlő hasonlósággal jelenített meg egy jellegzetes motívumot a primási székvárosban, amelynek konkrét ókori egyiptomi előképét előbb látnia kellett valahol.

Az esztergomi bazilika altemplomával egy időben építették meg a főtemplomhoz vezető széles rézsűt az alatta húzódó pincerendszerrel és az alagúttal. (Ez utóbbi bejárata felett, akárcsak a kriptá szentélye esetében, az 1824-es évszámot találjuk.) A helyi köznyelvben Sötétkapunak nevezett átjáró biztosított összeköttetést a városrésznyi egyházi épületegyüttes alatt az akkor még különálló települések, Esztergom város és Szentgyörgymező között. A pincehelyiségekben és az ezeket összekötő pincefolyosó falain, ismereteink szerint, nem alkalmaztak építészeti díszítéseket (melyek könnyen áldozatul is eshettek volna az ott folyt átalakításoknak, funkcióváltásoknak),³⁸ a szintén földalatti építménynek tekinthető Sötétkapu architektonikus tagozatain viszont egyiptizáló elemeket találunk, az altemplomhoz hasonlóan. Élettől duzzadó, visszahajló pálmalevelek, lándzsahegy alakú levél-motívumok és rozetták láthatók itt a fejezeteken, illetve a kapukon. Mintha a kriptá lapos, sablonosan megmunkált növényei a szabad levegőn, a természetes fényben fejlődni, növekedni kezdtek volna – bár a vaskosabb formák természetesen inkább egy másik kőfaragó vagy szobrász keze munkáját (illetve a tervező élénkebb fantáziáját) dicsérik. Ezek a növényi motívumok szintén egyéniak, s nem mutatnak különösebb hasonlóságot az antik díszítő elemekkel. Viszont a Sötétkapu két végének

³⁵ SZERDAHELYI 2010, 310-311. – A síremlék ma a főtemplom Szent István-kápolnájában található.

³⁶ ZÁDOR 26.

³⁷ MICHALOWSKI 41.

³⁸ E felhajtó alatti helyiségekben nyílt meg 2010. július 1-én a nagyközönség számára a Prímás Pince Turisztikai és Borkulturális Központ.

homlokzata trapéz alakú, rajtuk pedig az alagút boltíve fölött az ókori egyiptomi építészet jellegzetes eleme, a homorú párkány tűnik fel – (a déli oldalon) a szárnyas napkorong domborművével.³⁹ Az altemplomban eddig látott Nílus-völgyi motívumok bizonytalan megformálásával szemben itt az építész mintha lemásolta volna egy templom pylonjának középrészét (egy oszlopos-boltíves bejárat megoldással ötvözve) – csak a relief mutat eltéréseket az eredeti megoldásokhoz képest.

A szárnyas napkorong közkedvelt díszítő motívumként Ré istent jelenítette meg az ókori Egyiptomban, sztéleken, templomkapukon és templombejáratok felett. Alakját egyaránt megtaláljuk III. Amenemhat piramidionján,⁴⁰ Tutanhamon restaurációs sztélején⁴¹ vagy I. Szeszósztrisz karnaki „fehér kápolnája”,⁴² illetve Edfuban, a Horusz-templom kapunyílásánál.⁴³ A napkorongot kétoldalt gyakran egy-egy ureuszkígyó felágaskodó alakja keretezte, fejükön olykor Alsó- és Felső-Egyiptom koronájával.⁴⁴ A homorú párkány esztergomi domborműve ezektől abban különbözik, hogy a napkorong itt tojássá (?), a két kígyó pedig egy-egy hattyú⁴⁵ testévé alakult át; a madárnak a nyaka, a feje és a lába is látható.⁴⁶ A dombormű egyébként csak a Sötétkapu „főbejáratát” díszíti (a déli oldalon), s bár a Szentgyörgymezői felőli (északi) homlokzat erősen lepusztult (itt a primás pince felújítása idején csak jelzésszerűen faragták ki a rekonstruált tagozatokat), ezen a párkányon az eredeti tervek⁴⁷ sem jelöltek domborművet. A későbbi építési jegyzőkönyvek szintén csak egyetlen hattyú-reliefről szólnak.⁴⁸

A két ureuszkígyó és a napmotívum átalakulása adódhat pontatlan (emlékezetből történő) másolásból is, de természetesen nem zárható ki az elemek átvétele során ezek tudatos megváltoztatásának igénye. Mindenesetre a homlokzat befoglaló formája és a jellegzetes párkány a domborművel egyértelműen az ókori Egyiptomban használt motívumokra utal. Alkalmazásuk pedig, mint fentebb említettük, olyan konkrét építészeti hatást tükröz, amelynek közvetlen egyiptomi (vagy legalábbis hűen egyiptizáló) előképével bizonyosan találkozhatott Packh János, a Sötétkapu tervezője.

³⁹ Ez a relief és az egyiptizáló homlokzati megoldás azonban kimaradt az esztergomi köztéri szobrok bemutató műből: BÉLAY I. et al.: Köztéri alkotások, Keresztény Múzeum Alapítvány, Esztergom, 2001. (Esztergom 2000 Enciklopédia I.)

⁴⁰ KÁKOSY 44. kép.

⁴¹ KÁKOSY 70. kép.

⁴² WILKINSON 23.

⁴³ Das alte Ägypten, Hg. v. Claude VANDERSLEYEN, Propyläen Verl., Berlin, 1985, (Propyläen Kunstgeschichte Bd. 17.), Abb. 105.

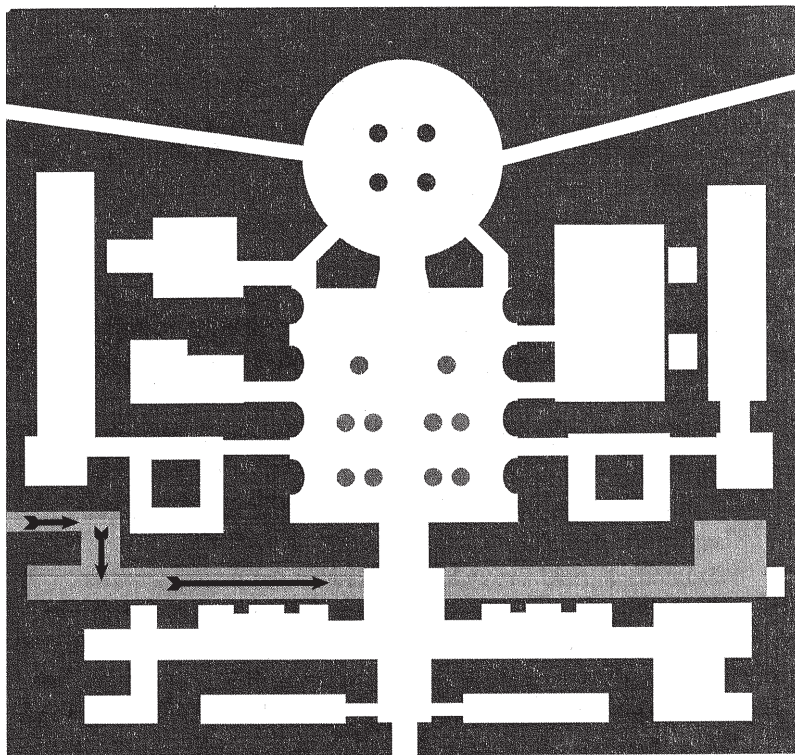
⁴⁴ KÁKOSY 316.; MICHALOWSKI 293.

⁴⁵ A Primási Levéltár egyik tervén (PL TGy 60. [Rj: 58. P. 58.]) azonban ez az állat még korántsem nyerte el végső alakját.

⁴⁶ PL TGy 109. (Rj: 109. D. 6.)

⁴⁷ Excerpte, p. 101, No. 99.

⁴⁸ HORVÁTH 24.

3. kép: A kripta vázlatos alaprajza

Arról, hogy milyen jelentőséggel bírnak, milyen jelentést hordozhatnak az esztergomi bazilika altemplomának és a rámpa alatti átjáró homlokfalainak egyiptomi motívumai, nem rendelkezünk kellő ismerettel. Talán a földalatti területekre, helyiségekre korlátozódó stílusként alkalmazta ezeket Packh János, és esetleg az építészhez igazodva nyúlt egyes motívumokhoz (pl. az uroboroszhoz) a szobrász, Andreas Schroth is. A korszakban népszerű egyiptológia hatása⁴⁹ alól vélhetőleg egyikük sem tudta (és akarta) kivonni magát. A magyar főtemplom kriptájában mindenesetre a kialakított egységes építészeti együttes, a Sötétkapu esetében pedig konkrét bejárati elemek átvétele biztosította már a kortársak számára is az egyiptologizálás sikerét.

⁴⁹ Végezetül köszönetet kell mondanom az inspirálásért és a támogatásért dr. Fodor Nóra filológus-levéltárosnak, aki az összefoglaló fordításában is közreműködött.

Miklós Istvánffy

Ägyptische architektonische Wirkungen in der Unterkirche der Graner Basilika

Die Kathedrale zu Gran wurde durch mehrere Jahrzehnten in der Mitte des 19. Jhs. aufgebaut. Wo jetzt die heutige Kathedrale steht, war bereits in dem Mittelalter eine, während der Türkischen Eroberung zerstörte Basilika, die aber noch keine Unterkirche hatte. Die Gufi der neuen Kathedrale konnte wegen der Bodenbeschaffenheit, d. h. im festen Gesteinboden nicht unter dem Heiligtum sondern unter dem Eingangsbereich der Basilika ausgebaut werden, wo aber zugleich der ganze Raum von den Kuppel Pfeilern bis zu der Haupttreppe für den Erbau der Gufi frei stand.

Die Korridore und die Grabnischen befinden sich um eine, durch Säulen gegliederte Halle herum, und in der Achsellinie dieser Halle öffnet sich ein Eingang zu der an einem Heiligtum errinernden Primatialgruft. Dieser Eingang ist eigentlich eine, auf der Art der Agyptischen Baukunsttrapezoidgeformte Öffnung. Die Lage dieser zwei Zentralräumelässteinen deutlichen Anklang an die klassische Agyptische Tempelgattung erkennen, und zwar diese Anspielung an die Agyptische Architektonik betonen auch die heute noch in der Unterkirche bemerkbaren Zierelemente. Ein anderes untererdisches Gebäude, die Fassade des vor dem Burgberg laufenden Tunnels zeigt ebenso eine starke Einwirkung der ägyptischen Baukunst. Hier, über dem Durchgang ist nämlich eine geflügelte Sonnenscheibe auf dem Hohlkehlgesim zu sehen, wobei die Sonne und die Ureusschlangen die Form eines Vogels gestalten.

KLEMM LÁSZLÓ

Franz Kafka *A fegyencgyarmaton* c. elbeszélésének további bibliai vonatkozásai

A Kafka-kutatás egy igen markáns vonulata mindmáig nagy jelentőséget tulajdonít a prágai német zsidó szerző személyes élményeinek, eszerint tehát „az életrajzi valóság darabjai”¹ is elválaszthatatlanul fontosak az értelmezés szempontjából. Ugyanilyen, sem a mindennapok tapasztalatától, sem pedig az írói munkásságtól el nem választható momentum Kafka (a kutatók részéről) sokszor emlegetett kötődése a zsidósághoz, és amiről ritkábban olvasni, a kereszténységhez; valamint ugyanennek az érdeklődésnek a találkozása a modern polgári lét módozataival, ami egyben az asszimiláció veszélyét is magában hordozza. Kafka zsidósággal és kereszténységgel kapcsolatos, folyton idézett sorai² mellett – fordítva – elmondható, hogy az író szemléletmódját élete során a zsidó-keresztény hagyomány mindvégig, már-már kényszeresen uralta. Az alábbi, *A fegyencgyarmaton*³ c. elbeszéléshez kapcsolódó értekezés ezt az összefüggést feszegeti.

Az elbeszélés 1914-ben született, és 1919-ben jelent meg nyomtatásban. Az európai műveltségű Utazó a távoli, trópusi fegyencgyarmaton, egy szigeten, tehát a „modern civilizáción” kívül és túl egy fegyenc ítélet-végrehajtásán van jelen. A történet központi alakja mintha mégis inkább a tiszt volna. Ő az, aki a kivégző gépezet nagyszerűségét (az „előző parancsnok találmányát”⁴) magyarázva igyekszik rábeszélni az Utazót, hogy méltányolja ő is a kivégzésnek ezt a módját. A kivégzés

¹ Pasley, Malcolm: *Der Schreibakt und das Geschriebene. Zur Frage der Entstehung von Kafkas Texten*. In: David, Claude (szerk.): *Franz Kafka. Themen und Probleme*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1980, 15. o.

² „Nem a kereszténység – mindazonáltal már inkább aláhanyatló – keze vezérelt ebbe az életbe, mint Kierkegaard-t, és a towarepülő zsidó imaköpenynek még csak a csücskét sem fogom, mint a cionisták.” Franz Kafka: *A nyolc oktávfűzet*. (Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande und andere Prosa aus dem Nachlass). Ford. Tandori Dezső. Budapest: Cartaphilus 2001, 34-35. o. Vö.: „Ich bin nicht von der allerdings schon schwer sinkenden Hand des Christentums ins Leben geführt worden wie Kierkegaard, und habe nicht den letzten Zipfel des davonfliegenden jüdischen Gebetmantels noch gefangen wie die Zionisten.” In: Franz Kafka: *Nachgelassene Schriften und Fragmente* II. Kritische Ausgabe, szerk. Jost Schillemeit. Frankfurt a. M.: Fischer, 1992, 98. o.

³ Idézetek: Franz Kafka: *Elbeszélések*. Budapest: Európa 1983, 220-255. o., Szabó Ede fordításában. A továbbiakban = FKE. Vö.: Kafka, Franz: *Drucke zu Lebzeiten*. Kritische Ausgabe, szerk. Wolf Kittler, Hans-Gerd Koch, Gerhard Neumann. Frankfurt a. M.: Fischer 1994. [A továbbiakban = DL.]

⁴ FKE 222, DL 205.

során tizenkét óra hosszan, gépesített eljárással szokás az ítélet szövegét a fegyenc bőrébe róni, ebbe aztán az illető bele is hal. Mivel jelen esetben az Utazó nem hajlandó elismerni ezt a büntetési módszert, a tiszt önként veti alá magát a kivégzési procedúrának, és a gépezet az ő agóniája közben végképp szétesik. Ezt követően még a teaházban láthatjuk az Utazót (itt van eltemetve az előző parancsnok), aztán meg elhajózik erről a vidékről.

A szakirodalom csak elvétve utal az elbeszélés bibliai-teológiai konstellációjára. Akármilyen szempontból kutatták is korábban *A fegyencgyarmaton* forrásait, mindenképpen találó Bertram Rohde ezirányú megjegyzése: „A Kafka elbeszélését teológiai összefüggésbe helyező szöveg-előzményeket az újabb szakirodalom úgy szólván figyelemre se méltatja.”⁵ (ford. K. L.).

Ugyanebbe a diskurzusba illeszkedik bele Ritchie Robertson véleménye:

Kafkának a Buber-féle cionizmusra és a Bar Kochba-mozgalomra adott válasza *A fegyencgyarmaton* c. elbeszélésében foglaltatik. [...] *A fegyencgyarmaton* c. elbeszés a [vallási] közösség és a társadalom ellentétéről szól. [...] Egyrészt benne van a múltnak az a nagyon összetartó közössége, amelyik úgy érezte, hogy a kivégzési ceremónia révén érti meg önmagát. Itt a vallásos alázat atmoszférájában győz az igazság. Másrészt pedig a jelen társadalmában a vallási vonatkozások mellékesek.⁶ (ford. K. L.)

Robertson utal az előző parancsnok és Jehova, illetve a gépezettel a testbe vésett ítélet és a tízparancsolat analógiájára. És még arra is felfigyel „hogy a[z ítélet szövege] köré rótt cirádák vélhetően a talmudistáknak a Tórához írott, túlságosan is precíz kommentárjaira utalnak.”⁷ Robertson utal továbbá Márk Evangéliumára

⁵ „Diejenigen Textvorlagen, die Kafkas Erzählung in einen theologischen Kontext rücken, werden in der neueren Forschung allerdings kaum berücksichtigt.“ In: Rohde, Bertram: *„und blätterte ein wenig in der Bibel“: Studien zu Kafkas Bibellektüre und ihren Auswirkungen auf sein Werk* [„és lapozgattam a Bibliát” Tanulmányok: Kafka bibliai olvasmányai és hatása a műveire]. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2002, 80. o. A fentiek még Christian Schärf átfogó munkájára is érvényesek: *Franz Kafka: poetischer Text und heilige Schrift*. [F. K.: a költői szöveg és a Szentírás] Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2000.

⁶ „Kafkas Antwort auf den Zionismus Bubers und des Bar Kochba läßt sich, wie ich meine, in der Erzählung *In der Strafkolonie* finden [...] In der Erzählung *In der Strafkolonie* geht es um den Gegensatz von *Gemeinschaft* und *Gesellschaft*. [...] Auf der einen Seite ist die eng verbundene Gemeinschaft der Vergangenheit, die sich zusammengehalten fühlte durch die Hinrichtungszeremonie, in der Gerechtigkeit in einer Atmosphäre religiöser Ehrfurcht geschah; auf der anderen Seite ist die Gesellschaft der Gegenwart, in der religiöse Angelegenheiten nur noch eine marginale Bedeutung haben.“ In: Robertson, Ritchie: *Kafka: Judentum, Gesellschaft, Literatur* [K.: Zsidó identitás, társadalom, irodalom]. Stuttgart: Metzler, 1988 203-209. o.

⁷ [...] „daß die [um das Urteil] herum eingeritzten Schnörkel möglicherweise auf die übergenaue Kommentare verweisen, mit denen die Talmudisten die Thora versehen haben.“ In: Robertson uo.

(Mk 15,33)⁸, hiszen az elbeszélés elítéli és Jézus kereszthalála esetében is döntő jelentőségű a hatodik óra.

A legújabb szakirodalomban Bertram Rohde az, aki az ítélet-végrehajtási ceremónia és a Máté-passió (Mt 26,36-28,20) nyilvánvaló hasonlóságait nagy részletességgel mutatja be.⁹ A passió és az elbeszélés cselekményét szakaszokra bontva hét analóg mozzanatot azonosít, valamint kihangsúlyozza, hogy a vallási parancsok a gyarmat közegében feltűnően emberarcúak. Szerinte a bibliai szöveghelyek felismerhetőek ugyan, ám e szakaszok szereplői nem egyértelműen feleltethetőek meg a karkai mű szereplőivel, ill. szereplőinek elrendezésével. Például a Máté-evangélium Jézus alakjához kapcsolódó mozzanatait az elbeszélésben több alak „játssza el”.

Hasonló helyzetet vázol az a jelen vizsgálódástól valamelyest távolabb eső, Susanne Schlötenburg- és Peter Pfaff-féle szöveghermeneutikai elemzés is, melynek tárgya *A per*.¹⁰ A szerzőpáros a regény színtereit szakrális funkciójuk szerint azonosítja, így pl. a padlástérben, a város peremén, ahol Josef K. pere egy sajátos nyilvánosság előtt folyik, tanúi lehetünk annak, ahogyan az ószövetségi millió újszövetségibe fordul.¹¹ Mindez persze a Kafkára olyannyira jellemző antropomorfizáló elrajzolásokkal megy végbe, így aztán a bibliai események azonosítása és értelmezése embert próbáló feladat (maga a főalak, a civil, városi polgár Josef K. sem ért az egészből semmit). Említésre érdemes még ebben az összefüggésben a Kafkára nem kevésbé jellemző idősűrités, hiszen *A per* c. regényben és *A fegyencgyarmaton* c. elbeszélésben (és számos egyéb művében) az archaikus időket és a jelent egészen meghökkentő tömörítéssel „rántja össze”.

Az elbeszélés forrásainak egy következő, Rohde kutatási területéhez is közel eső tényezője Pál apostol leveleiben, tehát újfent az Újszövetségben lelhető fel. Ahogyan Kafka elbeszélése egyfajta radikális törvény-fundamentalizmus (ugyanis a törvény ítéletet, legszélsőségesebb formájában halálos ítéletet von maga után) következményeit igyekszik megvilágítani, éppoly erélyesen fogalmazza meg a Biblia az új tanítást, amennyiben a kereszténység és egykori törvényközpontú berendezkedés szétválasztása a tét:

(Olvassa, és megérti minden ember,) mert meglátszik rajtatok, hogy Krisztus levele vagytok, amelyet mi írtunk, nem tintával, hanem az élő Isten Lelkével, nem is kőtáblára, hanem az élő szív lapjaira. Ez a bizalmunk Isten iránt Krisztusból ered. Nem mintha magunktól képesek volnánk valamit is kigondolni, mintegy a saját erőnkéből, hiszen az alkalmasságunk Istentől való. Ő tett alkalmassá, hogy az Újszövetség szolgálói legyünk, nem a betűé, hanem a Léleké. Hiszen *a betű öl, a*

⁸ Vö. Mt 27,45; Lk 23,44.

⁹ Rohde id. mű 76-105. o.

¹⁰ Schlötenburg, Susanne; Pfaff, Peter: Der Weg nach Moria. In: *Verteidigung der Schrift. Kafkas Prozeß*. Frank Schirrmacher (Hg.). Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1987, 36-50. o.

¹¹ Kafka, Franz: *Der Prozeß*. Kritische Ausgabe, szerk. Malcolm Pasley. Frankfurt a.M.: Fischer 1990, 49-72. o. (*Erste Untersuchung* c. fejezet.) A továbbiakban = P.

Lélek pedig éltet. Ha már *a halálnak betűkkel kőbe vésett szolgálata* oly dicsőséges volt, hogy Izrael fiai nem tekinthettek Mózes arcára arcának múltó ragyogása miatt, hogyne volna sokkal dicsőségesebb a Lélek szolgálata?¹²

Máshol pedig:

Éppígy, testvérek, Krisztus testében ti is *meghaltatok a törvénynek*, hogy ahhoz tartozzatok, aki feltámadt a halálból. Ezért most teremjünk gyümölcsöt Istennek. Amíg ugyanis testi emberként éltünk, a törvény fölébresztette bűnös szenvedélyek működtek tagjainkban, hogy a halálnak teremjünk gyümölcsöt. Most azonban felszabadultunk a törvény alól, mert meghaltunk annak, ami fogva tartott, s ezért új lélekkel szolgálunk, nem *az elavult betű* szerint.¹³ (kiemelések: K. L.)

Pál „halálos betűit” a tiszt, az ítélet szövegére vonatkoztatva ekképpen parafrázálja: „természetes, hogy nem lehet egyszerű írás; hiszen nem az elítélt azonnali megölése a célja, hanem úgy általában a tizenkét órán belüli halál”¹⁴ (Rohde tézisével is összhangban a húsból való „tábla”, ill. a tiszt által képviselt régi törvény itt egymásba játszanak.) Ha a fenti bibliai eredetű szövegrészeket is a szövegelemzés részévé tesszük, az ugyan nem sokat változtat az értelmezés már vázolt nehézségein, de segít egy konkrétabb nézőpont kijelölésében.

Éppen Pál szöveghelyeinek bevonása – hiszen Pál húzza meg legélesebben a határt a régi és az új vallás között – biztat arra, hogy az elbeszélésen belül is szembenálló csoportokat különböztessünk meg. A művet ilyen aspektusból újraolvasva sokkal markánsabban rajzolódik ki az óból az újszövetségi milióbe fordulás folyamata (miként a már említett, később született *A perben* is). Így a tiszt és a parancsnok képviseli a korábbi tradíciót; ettől különül el valamelyest az új parancsnok közege, ám a kettő a kontinuitás folytán mégiscsak egységet (is) alkot. Ez a tradicionális vonal pedig elkülönül az Utazó hagyományokat már nem ismerő, modern alkatától.

A fegyencgyarmat elsősorban zsidó közegként azonosítható (és persze a kereszténység is jórészt a zsidó kinyilatkoztatás hitében gyökerezik), már csak azért is, mert a külvilág felé elszigetelt körzetről van szó: „közbezárt kis völgy [...]”¹⁵ vagy: „Mi, a[z előző parancsnok] barátai, már a halálakor tudtuk, ez a telep olyannyira zárt egységgé szervezett intézmény, hogy utódja, még ha ezernyi új tervet forgatna is a

¹² 2 Kor 3,3-8.

¹³ Róm 7,4-6.

¹⁴ FKE 231; DL 218: „Es darf natürlich keine einfache Schrift sein; sie soll ja nicht sofort töten, sondern durchschnittlich erst in einem Zeitraum von zwölf Stunden“.

¹⁵ FKE 220; DL 203: in dem [...] ringsum abgeschlossenen kleinen Tal“. Ugyanakkor magyarázható ez még a transzcendentális szellemiség elszigeteltségével is a nyugati civilizációban, gondoljunk csak a dóm elhagyatottságára, sötétségére és ürességére *A perben* (P 270-304; „Im Dom” c. fejezet).

fejében, legalábbis sok-sok éven át semmit nem változtathat a régi renden.”¹⁶ Ezen a tájon – a gyakorlatias, szekularizált nyugat-európai Utazó szemszögéből nézve – a tisztt az éghajlathoz képest nem igazán alkalmas, túl zárt, ill. meleg „egyenruhát”¹⁷ visel. Ami a helyi írást illeti, az Utazó „csupán útvesztőszerű, egymást sokszorosán keresztező vonalakat látott, s ezek oly sűrűn borították el a papírt, hogy csak nehezen lehetett felismerni köztük a fehér térközoöket.”¹⁸ És mindez az előző parancsnok hagyatéka („az ő műve az egész fegyencgyarmat intézményes megszervezése”¹⁹), akire a szakirodalom egy része mint Jahve-alakra tekint.²⁰

A fegyencgyarmat képét megtöltik az évszázadokon át húzódo profanizálódás és szekularizáció mozzanatai és az ehhez szorosan kötödo, egy politikai állam alapításáról alkotott kortárs elképzelések (újfent az idő sűrítésének karkai gyakorlatával van dolgunk). Már az előző parancsnok, a Jehova-képmás (ő az, aki „minden egy személyben”) jellemzése is igencsak hétköznapi sikerül: „Katona, bíró, géptervező, vegyész és rajzoló.”²¹ S még ha mindez az Utazó szájából hangzik is el, a tisztt helyesli ezt a megfogalmazást.

A profanizálódás általános folyamata elsősorban a nyelvhasználatban mutatkozik meg, például amikor a tisztt bemutatja a gépezet alkatrészeit, akarva-akaratlan erre is kitér: „Az idők során minden alkatrésznek kialakult valamiféle népszerű elnevezése.”²² Másrészt pedig a tisztt meggyöződésének és céljának megfelelően a gépezetről mint a lehető legtoökéletesebbről beszél – pedig menet közben szemmel láthatóan nem egy hibája ütöközik ki. Ez a tényállás pedig állandó magyarázkodásokra kényszeríti a gépész-tisztet. Profánul hat ugyanezen alak többszöri kézmosása. Pedig ez a mozzanat akár hagyományos tisztulási szertartásként is funkcionálhatna (és nem kizárólag egyfajta pilátusi kézmosásként, ahogyan azt Rohde magyarázza).²³ Mindenesetre a Kafka kortársaként is felfogható tisztt inkább egyfajta mánia áldozatának tűnik, semmint valamiféle vallási rituálé részesének (a szerző iróniája félreérthetetlen). Nem pusztán a kezét mossa meg újra meg újra, de minden, amit szennyeinek vél, irritálja: „De hiszen holnap, ha a gépezetet újra meg-

¹⁶ FKE 222; DL 206: „Wir, seine Freunde, wußten schon bei seinem Tod, daß die Einrichtung der Kolonie so in sich geschlossen ist, daß sein Nachfolger, und habe er tausend neue Pläne im Kopf, wenigstens während vieler Jahre nichts von dem Alten wird ändern können.”

¹⁷ FKE 221; DL 204: „Uniform”.

¹⁸ FKE 231; DL 217: „nur labyrinthatige, einander vielfach kreuzende Linien, die so dicht das Papier bedeckten, daß man nur mit Mühe die weißen Zwischenräume erkannte.”

¹⁹ FKE 222; DL 206: „Die Erfindung der ganzen Strafkolonie [ist] sein Werk.”

²⁰ Robertson 206: „Es ist inzwischen üblich geworden, darauf hinzuweisen, daß der alte Kommandant an Jehova erinnert” [„Időközben szokássá vált arra hivatkozni, hogy az előző parancsnok Jehovára hasonlít.” – ford. K. L.].

²¹ FKE 225; DL 210: „alles in sich vereinigt”; „Soldat, Richter, Konstrukteur, Chemiker, Zeichner.”

²² FKE 223; DL 206: „Es haben sich im Laufe der Zeit für jeden dieser Teile der gewissemaßen volkstümliche Bezeichnungen ausgebildet.”

²³ Rohde 88-89; persze egyben érvényesül az ő tézise, hogy ti. ugyanannak a mozzanatnak több funkciója is lehet.

tisztították – egyetlen hibája, hogy nagyon bepiszkolódik –, pótlólag még adhatok alaposabb felvilágosítást.”²⁴; vagy hasonló helyzetben: „Úgy telerondítják a gépet, mintha istálló volna!”²⁵

A tisztulás mozzanata az eredetileg szakrális jelentőségű eredendő bűn szempontjából is felmerül. Ebben az összefüggésben a tiszt nem sok szót veszteget az elítélt jogi helyzetének magyarázatára: „a vétkekesség mindig kétségbevonhatatlan.”²⁶ Ám a bűnösség mindenféle formáját nagyon emberi és nem kevésbé profán módon igyekszik elhárítani magától: „Erről [ti., hogy az Utazót nem tájékoztatták az ítélet mibenlétéről] engem nem értesítettek, ez nem az én hibám.”²⁷; avagy: „Mindez a[z új] parancsnok bűne!”²⁸ (Ebben az összefüggésben mutatkozik meg a tiszt végső soron saját magára szabott ítéletének következetessége: „Légy igazságos!”²⁹)

Hogyha tehát a bibliai idézetekből kiindulva különböztetünk meg zsidó és keresztény hagyományt, az is kiderül, hogy az egyes vonulatokon belül is el kell választani a tradíciót annak kortárs profanizálódásától.

A keresztény közösségről aránytalanul kevesebb információhoz jut az olvasó, mint a zsidóként felvezetett csoportról. Már csak azért is, mert az új parancsnok háttéralakként szerepel, csak az elfogult tiszt beszámolójából ismerhetjük meg, éppen ezért e forrás nem is megbízható. A tiszt hajlamos az új parancsnokra fogni a gépezet mindenféle hiányosságait. Ebben az összefüggésben a Jézust ért vádakra is gondolhatunk, valamint a gépezet mellett elvezetett „véres víz”³⁰ okán a Passióra. A tiszt hol támadó, hol pedig védekező álláspontra helyezkedik a jelenlegi parancsnokkal, ill. követőivel szemben, mindenesetre fellépése velük szemben mindenképpen harciasnak mondható, mint arról a következő idézet is tanúskodik: „Az új parancsnoknak már persze kedve támadt beleavatkozni bíraskodásomba, eddig azonban sikerült ellene védekeznem, és továbbra is sikerülni fog.”³¹; vagy egy másik: „Noha elegendő hatalma volna hozzá, hogy fellépjen ellenem, most még nem meri megtenni, de nyilván azt akarja, hogy ön, a tekintélyes idegen alkosson véleményt rólam.”³² Az új parancsnok „kikötőépítési ügyeivel”³³ pedig a kereszténységnek a világra való nyitása asszociálható.

²⁴ FKE 229; DL 214: „ich könnte ja morgen, wenn der Apparat wieder gereinigt ist – daß er so sehr beschmutzt wird, ist sein [des neuen Kommandanten] einziger Fehler – die näheren Erklärungen nachtragen.“

²⁵ FKE 235; DL 223: „die Maschine wird mir verunreinigt wie ein Stall.“

²⁶ FKE 227; DL 212: „Die Schuld ist immer zweifellos.“

²⁷ FKE 225; DL 210: „Ich wurde nicht davon verständig, mich trifft nicht die Schuld“

²⁸ FKE 235; DL 223n: „Alles Schuld des Kommandanten!“

²⁹ FKE 246; DL 238: „Sei gerecht!“

³⁰ Vö. Jn. 19,34; FKE 229; DL 215: „Blutwasser“.

³¹ FKE 228; DL 212: „Der neue hat allerdings schon Lust gezeigt, in mein Gericht sich einzumischen, es ist mir aber bisher gelungen, ihn abzuwehren, und wird mir auch weiter gelingen.“

³² FKE 239; DL 228: : „Trotzdem seine Macht groß genug wäre, um gegen mich einzuschreiten, wagt er es noch nicht, wohl aber will er mich Ihrem, dem Urteil eines angesehenen Fremden aussetzen.“

³³ FKE 242; DL 233: „Hafenbauten...“.

Végül is szétválasztható ez a két csoport, ám adódik a kérdés: mit is keres az Utazó ebben a közegben? Mivel itt is, mint Kafka műveiben általában, hiányzik a mindentudó elbeszélő (az elbeszélés kezdetét kivéve), az elhangzott szavak jelentősége legalábbis bizonytalan. Mindenesetre a közvetlen dialógusokból nyerhető még mindig a legtöbb információ.

Expressis verbis nem derül ki, voltaképpen miért is látogatott a szigetre az Utazó. A mű eleji szűkös leírás vajmi keveset árul el indítékairól: „Az Utazó, *úgy látszik*, csupán udvariasságból tett eleget a parancsnok meghívásának...”³⁴ (kiemelés: K. L.). A következő utalás („Az Utazónak nem sok érzéke volt a gépezethez”³⁵) annyiban irányadó, hogy a „nem sok” (a német nyelvű szövegben „kevés”) mindenképpen több, mint a semmi – azaz a vállalkozás mégiscsak némi egyéni indíttatásból eredeztethető. Az Utazó intelligens, magasan képzett nyugat-európai polgár, független, szekularizálódott egyén. Mi más, ha nem egyéni elhatározás a mozgatórugója ennek a nem feltétlenül csalogató „kalandnak”, főképp, ha még ajánlólevél³⁶ is szükséges hozzá. A független, ám nyughatatlan Utazót bizonynyal a vallásban rejlő támpont az, ami vonzza. Más szóval: az ateizmus felé hajló modernitás számára a transzcendencia állandó kihívást jelenthet. Az Utazó meg is jegyzi indirekt módon: „... csupán azzal a szándékkal kelt útra, hogy lásson egyet-mást, és semmiképp sem azért, hogy például idegen törvénykezési módokon változtasson. Márpedig ez a helyzet nagyon is erre *csábította*.”³⁷ (kiemelés: K. L.) Tehát az Utazó azt kockáztatja, hogy netán aktivizálja magát ebben a speciális diskurzusban.

A tiszttel folytatott párbeszéd és interakció lépésről lépésre mégis józanítóan hat. A tiszt ugyanis nem alkalmas a neki kijelölt szerepre, metakommunikatív reakciói menet közben az elbizonytalanodás jeleit mutatják. Kezdetben nagyon is fölényes attitűdje egyszeriben elszáll, amikor az Utazó nem a várakozásainak megfelelően viselkedik: „Hát ezt sem tudja? – csodálkozott el a tiszt, és ajkába harapott.”³⁸ Minél kilátástalanabbnak éli meg helyzetét, annál inkább elfordul az érvelés stratégiájától, és próbálkozik például hízeltéssel, az Utazót „magas rangú látogatónak”³⁹ nevezve. Vagy éppen az érzelmi befolyásolást erőlteti: „megragadta az Utazó karját”⁴⁰; „A tiszt nyilvánvalóan megfélekezett róla, ki áll előtte; átölelte az Utazót, és a vállára hajtotta a fejét”⁴¹; „megragadta hát a kezét, úgy forgolódott körülötte, hogy

³⁴ FKE 220; DL 203: „Der Reisende schien nur aus Höflichkeit der Einladung des Kommandanten gefolgt zu sein.“

³⁵ FKE 220; DL 204: „Der Reisende hatte wenig Sinn für den Apparat.“

³⁶ FKE 235; DL 222.

³⁷ Uott.: „denn er reiste nur mit der Absicht zu sehen und keineswegs etwa, um fremde Gerichtsverfassungen zu ändern. Nun lagen aber hier die Dinge allerdings sehr verführerisch.“

³⁸ FKE 225; DL 209: „Sie wissen auch das nicht?“ sagte der Offizier erstaunt und biß sich auf die Lippen.“

³⁹ Uott.: „...hohen Besuch...“

⁴⁰ FKE 230; DL: „ergriff den Reisenden am Arm.“

⁴¹ FKE 237; DL 226: „Der Offizier hatte offenbar vergessen, wer vor ihm stand; er hatte den Reisenden umarmt und den Kopf auf seine Schulter gelegt.“

elkapja a tekintetét.”⁴² – és ez még nem az összes idevágó mozzanat. Az Utazó számára egyre világosabbá válik a tiszt magyarázatából, hogy az a kultusz-szerűség, amit ez képvisel, semmi másról nem szól, csak a másik csoporttal való viszálykodásról. Ehhez keres magának utódot, követőt, és egyben (ön)igazolást. Számára ez élet-halál kérdése, és kétségbeesése végül a kiabálásig fokozódik⁴³, de erre az Utazó csak következetes hallgatással⁴⁴, ill. végérvényes nemmel⁴⁵ válaszol.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az Utazót a transzcendencia iránti kíváncsiság, egyfajta szellemi és lelki vállalkozás lehetősége hajtja erre a szigetre, akkor éppen ezekben a várakozásaiban kell végül csatlakoznia, hiszen annyira profán a közeg. Csalódik és megkönnyebbül egyben: „Az Utazó alig tudta elnyomni mosolyát; ilyen könnyű hát a feladata, amelyet oly nehéznek tartott.”⁴⁶

Ám Rohde véleményéhez, hogy ti. a megváltás a torz passiótörténet ellenére nem történik meg⁴⁷, nem feltétlenül kell ragaszkodnunk. Az elítélt ugyanis nyilvánvalóan megszabadul. Bár nyomatékosan, ismételten győzködni kell, hogy végre szabad, de végül is felfogja: „Az elítélt arca most elevenedett meg először igazán.”⁴⁸ (Ellentétben a halott tiszt arcával: „az ígért megváltás semmiféle jelét sem lehetett fölfedezni rajta.”⁴⁹) Keresztény felfogás szerint Jézus Passiója megszabadulást jelent, mégpedig az életre.⁵⁰ Ennek a mozzanatnak a travesztíája elevenedik meg az Utazó alakjában, aki ugyan önkéntelenül, de mégiscsak emberéletet ment, pusztán azáltal, hogy passzívan ellenáll a tiszt intenzív agitációjának, és így tulajdonképpen szellemi építményét destruálja. Egyébként az elítélt és a katona is úgy ítéli meg, hogy az Utazó volt a megmentő – különben miért is szegődnének a nyomába?

Mint olvasható, az Utazó a tiszttel folytatott beszélgetés során is inkább a távol lévő új parancsnokkal szimpatizál. Ugyanakkor ellentmondana egész mindeddig tanúsított viselkedésének, ha valamiféle messiásalakká léptetnének elő, vagy hozzá közelítenének az Utazót. Az a passzivitás, amellyel végül lerombolja a szerkezetet, végső soron szellemi tett, ám aligha van köze a Pál-féle lelki vonatkozásokhoz. Hogy az új parancsnokhoz sem igazán kötődik, kifejeződik abban az elhatározásában, hogy amint csak lehet, elhagyja a szigetet. Hagyja, hadd küszködjön egymással a két, már megismert csoport – ebben a formában, mint viszálykodó, profán frakciók, az Utazó számára közös ellenséget alkotnak, és ebben az összefüggésben

⁴² FKE 239; DL 227: „er ergriff seine Hände, drehte sich um ihn, um seine Blicke zu erfassen.“

⁴³ FKE 244; DL 235.

⁴⁴ Pl. FKE 239; DL 227.

⁴⁵ FKE 244; DL 235.

⁴⁶ FKE 240; DL 230: „Der Reisende mußte ein Lächeln unterdrücken; so leicht war also die Aufgabe, die er für so schwer gehalten hatte.“

⁴⁷ Rohde 102-104.

⁴⁸ FKE 245-246; DL 237: „Zum erstenmal bekam das Gesicht des Verurteilten wirkliches Leben.“

⁴⁹ FKE 252; DL 245: „kein Zeichen der versprochenen Erlösung war zu entdecken.“

⁵⁰ Újszövetségi vonatkozás még, hogy a megváltás művében nem elsősorban az intellektus vagy netán egyéb, akár esztétikai jellegű vonatkozások a döntőek. Ennek megfelelően itt is egy „eltompult, duzzadt ajkú, bozontos, borostás”, „kutya-alázatú” (FKE 220; DL 203) férfi menekül meg.

érvényesülnek Rohde tézisei, azaz, hogy a bibliai részletek az eredeti szövegtől el-
ütve egymásba folynak.

Más összefüggésben, mintha Nietzsche *Antikrisztus*ával egyetértve, a zsidó és a keresztény vonatkozásokat egy kalap alá véve, mindkét opciót egyként utasítaná el. Tehát bár tervei szerint másnap hajnalban⁵¹ indult volna, a tiszt halála után végül mégis szinte azonnal – a teaház felkeresése után közvetlenül – hajózik el, még a jelenlegi parancsnokkal való találkozást is kihagyva a programból. Kérdés, hogy ez a transzcendencia irányába történt téves kitérő tett-e bármiféle benyomást az Utazóra? Válasz alighanem csak negatív megközelítésben lehetséges, tudniillik, hogy szinte hanyatt-homlok, már-már menekülve hagyja maga mögött a gyarmatot – ha más nem is, ez azért elég konkrét mozzanat.

Ha Kafkánál életrajzi vagy későbbi irodalmi párhuzamokat keresnénk, akkor kijelenthető, hogy a transzcendencia kérdése *A fegyencgyarmaton* c. elbeszélésben csak egy életfázisra érvényes (Nietzschére mint kihívásra is lesz majd másfajta válasza), egyszer s mindenkorra ezzel még nem dőlt el semmi sem.

László Klemm

Weitere biblische Bezüge zu Kafkas In der Strafkolonie

Ausgangspunkt vorliegender Analyse ist es, dass sich Kafkas Werk von seinen „biographischen Realitätspartikeln“ (Malcolm Pasley) nicht ohne Folgen trennen lässt. Zum Beleg dieser These werden, von der Forschung zumeist vernachlässigte, intertextuelle Bezüge aus der Bibel herangezogen. Also stellt es sich heraus, dass die Strafkolonie auch als eine Antwort auf Martin Bubers Aufforderung zur Teilnahme an der zionistischen Bewegung gedeutet werden kann.

⁵¹ FKE 245; DL 236.

RECENZIOK

MARSCHAL ADRIENN

Bokodi-Oláh Gergely: *Fonyód, 1956.*

Fonyód Város Önkormányzata, Fonyód, 2011. 109 p.

Fonyód 1956-os eseményeiről eddig csak a Fonyódi Fórum című helyi lapban megjelent írások voltak elérhetőek az érdeklődő olvasó számára, valamint két összefoglaló. Az első 1989-ben Ottóffy Attila tollából született, amelyet 1991 novemberében dr. Lukács Csabáé követett.

Bokodi-Oláh Gergely könyvének, amely hiánypótló helytörténeti munka, Fonyód Város Önkormányzata és a Fonyódi Kulturális Intézmények voltak fő támogatói. Minden esetben elismerésre méltó törekvés, ha egy közösség érdeklődik saját múltja iránt, és a megszerzett tudást, könyv formájában a következő generációk számára is igyekszik továbbadni. Ez a kötet is ezen gondolat jegyében született.

A könyv több alfejezetre oszlik, az elsőből a Somogy megyei eseményeket ismerhetjük meg röviden, elsősorban a Kaposváron történetekre fókuszálva, ezzel lehetőséget adva az olvasónak a megyeszékhely és Fonyód későbbi összehasonlítására. Az 1956-os forradalom és szabadságharc fonyódi eseményeit időrendben tárgyalja a szerző, az egyes fejezetek címéül az egyes napok fontosabb eseményeit adva, ez a 8 fejezet alkotja a könyv gerincét.

Az első részben áttekintést kapunk az 1956. október 28-án és 29-én történetekről, valamint ezen események előzményeiről és következményeiről, amit a többi fejezet ismerteti részletesen.

Óráról-órára és helyszínről-helyszínre követhetjük nyomon a fontosabb eseményeket a postától a templomig, majd a vasútállomásnál lévő Hősök szobrától a rendőrkapitányságon át a tanácsházáig. Az események irányítói és a megválasztott forradalmi testületek tagjai, név és több esetben, foglalkozás szerint is szerepelnek, így képet kaphatunk arról is, hogy a városban kik álltak a forradalom élére. Kiderül, hogy a települést október 28-ig csak a forradalom szele érte el, ami nem készítette a lakosságot változtatásokra.

Bokodi-Oláh Gergely részletesen ismerteti levéltári források alapján az október 28-án a párt által kezdeményezett felvonulás egyetlen, majdnem erőszakos cselekményét. Ennek során a pártbizottság épületének védelmére kirendelt két rendőr főhadnagy, Kolip Gyula és Böröcz István a megyei pártbizottságtól érkezett felhívás szellemében kezdte el oszlatni a tömeget. Végül Kolip Gyulának menekülnie kellett, mert a nála lévő könnygránátot kézigránátnak nézték az összegyűlt emberek. A főhadnagy bemenekült a rendőrkapitányságra és utána sikerült lecsillapítani a feldühödött tömeget is. Így amikor ugyanezen tömeg élén átkísérték a tanácsházá-

ra, s azonkívül, hogy közben leköpdösték, nem esett bántódása és saját érdekében őrizték csak tovább, majd a megyeszékhelyre vitték.

A fonyódi forradalmi események érzékeltetésére a szerző később nagyon találóan idéz egy egykori résztvevőt („egy pofon sem csattant el”).

A harmadik fejezet ismerteti az Ideiglenes Járási Nemzeti Bizottság megalakulását, valamint annak összetételét. A tagokról több információt is kapunk, nevükön kívül megtudhatjuk foglalkozásukat, és azt is, hogy párttagok voltak-e. Ezen adatokból levonhatja az olvasó a következtetést, hogy Fonyódon ugyanúgy, mint a megyeszékhelyen, ideiglenesen több párttag is bekerült a forradalom idején választott új testületekbe.

Az eseményeket rekonstruálva Bokodi-Oláh Gergely összeveti a forradalom és a megtorlás idején keletkezett iratokat és a perekben szereplő vallomásokat, továbbá több helyen is idéz a levéltári forrásokból, amelyekkel a forradalom hangulatát is érzékelteti. Említésre méltó a szerző humora is: „nemcsak a központi irányítás szűnt meg, nélküle a helyi vezetők is 'tanácstalanok' voltak.”

Bemutatja megalakulásuk sorrendjében az egyes forradalmi rendfenntartó szerveket: a járási kiegészítő parancsnokság katonai tanácsának, illetve a vasútnál a munkástanács és a nemzetőrség létrejöttét, róluk szól a „Vasutas nemzetőrök” című fejezet.

Képet kaphatunk a konszolidáció napjairól és történéseiről, arról, hogyan rendelték vissza a pártbizottság épületének védelmére kirendelt katonákat, és távolítottak el vagy küldtek haza minden régi párttagot, akiket először az újonnan alakult vezetésbe is beválasztottak.

A könyv írója érzékelteti az újonnan megválasztott vezető testületek tényleges irányító szervekké való formálódását – a kaposvári ügyészségtől érkezett, az államvédelmi tisztek és funkcionáriusok letartóztatásáról szóló utasítással kapcsolatban – bemutatva az új vezetés kialakulatlanságából eredő bizonytalanságot és az egyeztetések során megszülető döntést: csak saját érdekükben tartóztatják le őket.

A szerző a november 4-ei eseményeket a nyolcadik fejezetben foglalja össze röviden, amelyek során a lakosság ellenállás nélkül fogadta el a megváltozott hatalmi viszonyokat, és adták le a nemzetőrök fegyvereiket.

A fonyódi forradalmi események tárgyalása után tér rá a megtorlás fonyódi áldozatának perére, a fejezet címéül adva: *Akit halálra ítélték*. Itt nemcsak a levéltári forrásokat használja fel, hanem a Fonyódon elterjedt szóbeszédet is közli. Bemutatja, hogy a per elítélte itt is egy átlagember, Tóth György volt, aki részt vett az október 28-ai tüntetésen, később pedig fegyvereket találtak nála és fegyverrejtegetés vádjával ítélték halálra, amit 1957 szeptemberében végre is hajtottak a Kaposvári Megyei Börtön udvarán.

A forradalom és szabadságharc leverése utáni hivatalos értelmezésből is idéz, majd ismerteti a november negyedike utáni eseményeket, az új hatalom megszilárdulásának lépéseit a településen.

Nagyon fontos összefüggésekre világít rá a szerző az utószóban, kiemeli, hogy a Fonyódon történt események között éppen az volt a leglényegesebb, hogy az elkerülhetetlen személycseréken kívül semmi sem történt, s azt sem mindenki látta indokoltnak, hogy az államvédelmi dolgozókat saját érdekükben letartóztassák.

A könyv végén található mellékletek kiegészítik a főszövegben leírtakat, illetve további információkkal szolgálnak. A Varga István fonyódi könyvtáros által készített két interjú a szereplők szemszögéből mutatja be az eseményeket, amelyekben Nyers István és Seres József nemcsak a forradalom eseményeire, hanem a megtorlásra és az emigrációjukra is visszaemlékszik. Az interjúkon kívül a Hazafias Népfőnt Somogy megyei Bizottságának 16 pontja, valamint több táblázat is kiegészíti, illetve alátámasztja az eddig olvasottakat, így az ellenforradalmi elemek összesítésének táblázatából képet kaphatunk többek között arról is, hogy a járásban 492-en vettek részt az „ellenforradalomban”, közülük 34 személyt ítél el bíróság ellenforradalmi tevékenységért.

A munka több levéltárban, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a Somogy Megyei Levéltárban és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárában végzett kutatások eredményeként született. A további részletek iránt érdeklődő olvasót bibliográfia híján a részletes lábjegyzetekben megjelölt levéltári, valamint könyvészeti források segítik a további tájékozódásban.

A helytörténeti témájú könyv az 1956-os forradalom és szabadságharc országos képéhez is adalékokkal szolgál. Összegzésül a szerző szavaival ajánlom a kötetet az olvasók figyelmébe: „Kívánom, hogy Fonyód 1956-os története tanulságul szolgáljon mind a helyi érdeklődőknek, mind a forradalom és szabadságharc országos összefüggései után kutatók számára.”

CSERVENKA FERDINÁND

M. Kiss Sándor – Raffay Ernő – Salamon Konrád:

Magyarország sorstragédiái a 20. században, Budapest, Éghajlat Kiadó, 2011.

Az Éghajlat Kiadó kétségkívül a tavalyi év egyik legőszintébb és egyben talán a legérdekesebb könyvét jelentette meg, amely nem kevesebbre vállalkozott, mint a 20. század magyar sorskérdéseinek és tragédiáinak bemutatására. Magyarország modernkori története három nagyszerű, közismert és a nemzeti elvek mellett mindig hitet tett történész – a kiadó igazgatója, Kovács Lajos Péter kérdéseivel irányított – érvelése és vitája révén bontakozik ki az olvasó előtt.

A három történész – a református egyetem bölcsészkarának egykori dékánja, Raffay Ernő, a katolikus egyetem bölcsészkarán a Történettudományi Intézet vezetője, M. Kiss Sándor és a tankönyvéről is ismert MTA doktor, Salamon Konrád – együttes megjelenése egy kötetben már előre jelzi az olvasónak, hogy nem mindennapi munkát tart a kezében. A kötet szinte egyedülálló volta abban áll, hogy nem egy esszégyűjteményt vagy néhány kínos precizitással jegyzetelt tanulmányt tartalmaz, hanem a szerzők őszinte, sok év kutatói tapasztalata alapján kialakult véleményét. A történeti mesterség, amelyet e három szerző mindig lelkiismeretesen művelt, egyik alapszabálya, hogy minden állítást tényekkel, adatokkal, forrásokkal szükséges alátámasztani, és a saját véleményt mindig ki kell mondani, ugyanakkor szigorúan el kell határolni a tényanyagtól. Az efféle szabályokat talán polgári csökevénynek tartó mozgalmárok, és a bolsevik mitológia hagyományait híven ápoló történészek természetesen igyekeztek, sőt igyekeznek nem belesni az objektivitás csapdájába, így nem csoda, ha még napjainkban is tapasztalható időnként elbizonytalanodás a közoktatásban tanítók részéről néhány ebben a kötetben is helyet kapó, kritikusabbnak tartott kérdés tárgyalásakor.

A könyv szerkesztési módszere is újszerű, hiszen nem merül ki abban, hogy a kiadó igazgatója kérdéseket tesz fel, a történészek pedig sorban kifejtik a véleményüket az adott témáról, hanem egymás szavait gyakran kiegészítik, az egyikük által megkezdett gondolatmenetet továbbgondolják, egymás álláspontjára reflektálnak, sőt ugyanazokból a tényekből, adatokból időnként némileg eltérő véleményt fogalmaznak meg, és talán ez teszi kivételesen izgalmassá a kötetet. A tíz fejezet modern kori történelmünket világítja meg a három történész szemszögéből, a történelmi Magyarország végnapjait, azaz a Gratz Gusztáv által „forradalmak korának” nevezett időszakot, a trianoni békediktátumot és következményeit, a keresztény-nemzeti kurzust, vagyis a Horthy-korszakot, a második világháború végét

és a szovjet megszállás évtizedeit, külön tárgyalva a Kádár-kort és utóéletét, valamint a rendszerváltás időszakát. A hetedik fejezettől megszakad a három történész együttgondolkodása, az utolsó három fejezet ugyanis egy-egy interjú a kutatókkal. Kovács Lajos Péter kérdéseire a hetedikben a népi mozgalomról Salamon Konrád, a nyolcadikban a 20. század második felének kulcskérdéseiről, kiemelten az 1956-os történekekről M. Kiss Sándor, míg az utolsó, tizedik fejezetben Raffay Ernő a szabadkőművesekről fejtette ki a véleményét.

Végigtekinteni Magyarország 20. századi történetén, mégha pusztán néhány kulcskérdés mentén tesszük is, nem is olyan egyszerű feladat, és felszínre hozhatja a történészek között lévő szemléti, megközelítésbeli és véleménykülönbségeket. Rögvest az első fejezetben, amely a „Vesztes háború, tragikus béke” címet kapta, a Monarchia végnapjaira és a háború kitörése előtt már tapasztalható, a háború alatt pedig elmélyülő feszültségekre vonatkozó bevezető kérdések nyomán kitapintható a nézetek ütközése. A felhalmozódott feszültségek ugyan 1918-ban már valóban társadalmi robbanással fenyegettek, de a szerzők mindhárman egyetértettek abban, hogy amennyiben a győztes szövetségesek nem határozták és kötelezték volna el magukat a Monarchia feldarabolása mellett, akkor az nem bomlott volna fel. Salamon Konrád ugyanakkor részletesen mutatta be a magyar országgyűlésnek és a kormánzatnak a választójogi rendszerünkben, a nemzeti kérdés kezelésében és a társadalmi feszültségek, mindenekelőtt a földosztás szükségességének felismerésében és kezelésében mutatkozó mulasztásait, fogyatékoságait, ugyanakkor Raffay Ernő érvelésével is, miszerint a Monarchia feldarabolását célzó külső törekvések legalább ennyire fontosak, egyet tudott érteni. M. Kiss Sándor, aki a gondolatmenetet több fontos adattal egészítette ki, további két fontos szempontra hívta fel a figyelmet. Az egyik az, hogy mind Magyarország, mind a világ története egészen másként alakul, ha nincs 1917 Oroszországban. Magyarországon továbbra is létezett volna a szociáldemokraták radikális baloldala, ám háttország nélkül aligha képzelhető el, hogy akkora befolyásra tehetek volna szert. A fejezetben a szerzők nem kerülték meg a történelmi felelősség kérdését, ellentétben néhány tankönyvszerzővel, akik az „értéksemlegesség” és az „objektivitás” jegyében ezt oly gyakran és szívesen tették és teszik. Mi vezetett Magyarország feldarabolásához és a magyar nemzet csonkolásához? A szomszédos terjeszkedni vágyó nemzetállamok (Románia, Szerbia) vezetése? A magyar parlament hibás döntései? A pánszlávizmus? Kik a felelősök azért, hogy ez megtörténhetett? A Monarchia vezető politikusai? Károlyi Mihály? Kun Béla? A szabadkőművesek? Ezek a kérdések, bár vitathatatlanul fontosak, ritkán merülnek fel és kerülnek megválaszolásra olyan őszintén, mint ebben a kötetben. A forradalmak korának frappáns értékelését nyújtja M. Kiss professzor a fejezetet lezáró mondata: „A baloldali fellazítás lépésről-lépésre történt. Kerenszkij-Lenin, Károlyi-Kun! Elgondolkodtató párhuzam. Valaki itt nagyon nyeretlen kétéves volt.”

A könyv további fejezetei is ilyen kulcskérdésekre világítanak rá, miközben

olyan érdekességekre is fény derül, hogy milyen kapcsolat volt az angol titkosszolgálat és az ismert konferanszié, Békeffy László között, vagy miről tárgyal Szent-Györgyi Albert törökországi útja során? Az Éghajlat Kiadónál megjelent könyv nem titkoltan egyfajta véleménykötet, és ez ugyanakkor vitathatatlan erénye. A könyv igényes, szedési hibáktól gyakorlatilag mentes kivitelezésben jelent meg, a borító pedig, a kirakókból összeálló, helyenként hiányos nemzetiszín zászló közepén a koronás címerrel történelmünk töredezettségét is jelképezheti.

KONFERENCIA-BESZÁMOLÓ

CSERVENKA FERDINÁND – FARKAS TIBOR

*1956 – a vidék forradalma
Történelmi konferencia Törtelen*

A református és a katolikus egyetem egykori diákjaiból álló Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület (TITE) szervezésében került megrendezésre az első valóban vidéki, egy Pest megyei faluban, Törtelen (a Déryné Múvelődési Központban) tartott 1956-os konferencia, melyet Varga László országgyűlési képviselő beszéde, valamint Godó János polgármester köszöntője nyitott meg.

A konferencia alap gondolata az volt, hogy ötvözzük Berényi István professzornak (a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet egykori elnökének) a „Tér és történelem” elképzelését M. Kiss Sándor professzornak (a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán a Történettudományi Intézet vezetőjének) a „mezítlábas forradalom” gondolatával – hangoztatta a TITE elnöke bevezetőjében.

A konferencia szekciói ezért az „események színtereitől” a „megtorlás terein” keresztül egészen a „virtuális térig”, azaz a sajtóig járták körbe az 1956-os eseményeket.

Az első szekció címe „Az események színterei” volt, ezen belül kitűnő előadást tartott Vágó Sándor helytörténeti kutató a történelmi forradalmi történésekről. A bolsevik mitológiában felszabadulásnak nevezett szovjet megszállás¹ kezdete óta egyre nagyobb súllyal nehezült a község népére a fokozatosan kiépülő diktatúra elnyomása. A korábbi szakirodalomnak mondott pártirodalomban² természetesen a termelés beindításáról, a reakciók és kulákok elleni fellépésről olvashatunk, de ahogy azt Vágó Sándor történelmi példákon keresztül is igazolta előadásában, a valódi cél az önállóan gazdálkodó parasztság felszámolása, és téveszékbe történő kényszerítése volt, annak dacára, hogy Sztálin hazai, pártba tömörült hívei, a kommunisták a Nemzeti Parasztpárt programját elbitorolva a földosztást, mint népszerűséget biztosító intézkedést, maguk igyekeztek végrehajtani.³ Törtelen a helyi hatalom bitorlói még Jézust is befalazták, szó szerint, mivel valóban falat emeltek az iskola e szobrot rejtő falfülkéje elé. A forradalmi események forgatókönyve hasonló volt az egyes településeken: „tüntetés, beszédek, majd a diktatúra jelképeinek (Sztálin képek, vörös csillagok, szov-

¹ M. KISS SÁNDOR, „... a vezér nélküli felkelőknek ez a csodálatos látványa ...” – 1956. In: *A vidék forradalma – 1956*, szerk. Gaganetz P. – Galambos I., TITE, Budapest, 2012, 12.

² GALAMBOS ISTVÁN, *Adalékok az 1956-os forradalom és szabadságharc várpalotai történéseiből*. Szakdolgozat, PPKE BTK, Piliscsaba 2010. 14.

³ GALAMBOS ISTVÁN, *A Nemzeti, valamint a Földigénylő Bizottságok szerepe a demokrácia álarcát öltő proletár-diktatúra kiépítésében Keszthelyen*. In: *Orpheus Noster* 4/2 (2012), Budapest.

jet emlékművek) megsemmisítése, a nemzeti jelképek tiszteletének helyreállítása, a káder-anyag utáni kutatás, a forradalmi bizottság megalakulása, amely átvette a hatalmat a helyi tanácstól, majd a nemzetőrség létrehozása a közbiztonság fenn-tartása érdekében.”⁴ Ez a forgatókönyv érvényesült Törtelen is, de az események természetesen a korábban befalazott Jézus szobor kiszabadításával kezdődtek. A faluban ugyan nem voltak fegyveres összecsapások, ám a község népe mégis tevékenyen részt vett a forradalomban: teherautón élelmiszert küldtek a fővárosba. Az élelmiszer kiosztásáról készült fénykép került központi helyre a konferencia meghívóján is.

A következő előadó – Gulyás Zoltán történész, helytörténet-kutató, a ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium igazgatója – a gimnázium és tanulóinak 56-os szerepéről beszélt megkapóan. A fővárosi diáksághoz hasonlóan az iskola tanulói is csatlakoztak a forradalomhoz, és számosan közülük tevékeny részt vállaltak a ceglédi eseményekben. A ceglédi gimnázium tanulói a forradalom 50. évfordulója alkalmából éppen Gulyás Zoltán vezetésével visszaemlékezéseket gyűjtöttek a ceglédi ’56-os történetekről, így a hallgatóság számos példaértékű történetet ismerhetett meg.

A szekció további részében Székely Gábor helytörténész némi – érzésünk szerint bátran elhagyható – országos kitekintést követően a kiskunsági eseményekkel foglalkozott, míg dr. Böör László nyugalmazott főlevéltáros – akinek már több kötete jelent meg a Pest megyei eseményekről – egy értelmiségi sorsán keresztül mutatta be a Kádár-rezsim valódi arcát. Kozma Csaba és Egri Sándor előadásaikkal a szolnoki eseményekbe engedtek bepillantást, nem ritkán olyan kérdéseket vetve fel (Kádár ott volt-e Szolnokon 1956. november 4-én; honnan hangozhatott el a munkás-parasztinak és kormánynak mondott szovjet megbízottak nevében tett rádiószózata), amelyeket a szakirodalom már tisztázott.⁵

A második szekció „A megtorlás terei” címet viselte, ezen belül az első előadást Farkas Tibor történész tartotta a kecskeméti bíróperekről, bizonyítva, hogy a megtorlás fontos eszközei voltak a bírósági eljárások is. Előadásában kitért arra is, milyen római jogelvek sérültek az eljárások során és Kahler Friggyessel⁶, Zinner Tiborral egybehangzóan levéltári forrásokkal igazolta, hogy a kádári bíróságok még a saját, törvénynek mondott kötetbe foglalt eljárásjogi szabályait sem tartották tiszteletben. (A BHÖ, a hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítását nem az egyébként már demokratikusnak a legnagyobb jóindulattal sem tekinthető országgyűlés fogadta el, hanem miniszteri rendeletként jelent meg.) A munkatáborok világát a csolnoki munkatábor példáján keresztül Marschal Adrienn doktoranda mutatta

.....
⁴ GALAMBOS 2010. 8.

⁵ WIRTH GÁBOR, *A szolnoki Damjanich Rádió az 1956-os forradalomban*. Piliscsaba 2002, szakdolgozat; HORVÁTH MIKLÓS, *1956 hadikronikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2003.

⁶ KAHLER FRIGYES 1993. *Jogbalál Magyarországon 1945-1989*. Zrínyi, Budapest; ZINNER TIBOR, *Az igazságszolgáltatás irányítása és az 1956-1963 közötti büntető igazságszolgáltatás*. In. Sortüzek, megtorlás, menekülés 1956-1957. III. jelentés. Szerk. Kahler Frigyes, Antológia Kiadó, Lakitelek 1996.

be, előadásában olyan egyedülálló forrásokat is bemutatva, mint a tábor pártbizottsági üléseinek fennmaradt jegyzőkönyvei.

A harmadik szekció előadás, *A régi és új társadalom metszéspontján* célja az volt, hogy az eseményeket tágabb összefüggések keretében mutassa be. M. Kiss Sándor professzor⁷ kezdte a szekciót. Lebilincselő előadásában nemcsak a „mezítlábas forradalom” eszméjét ismerhettük meg, hanem az 1956-os történések előzményeit, alakító tényezőit és utóéletét is. Előadásában az ’56-os események három fő gyökerét nevezte meg: a diktatúra azon törekvését, hogy kiszakítsa az ország népét a magyarságnak ezer éve eszmei keretet adó keresztény hagyományrendszerből; a magántulajdon, valamint az azt jelképező, önállóan gazdálkodó parasztság és polgári réteg megsemmisítését; a nemzeti függetlenség utáni vágyat, ami a megmozdulásokat szabadságharcá tette.

Az őt követő dr. Horváth Miklós szintén a PPKE BTK egyetemi tanára, 1956 hadikronikájának megírója, akinek nemrég jelent meg Kovács Vilmossal közösen írt könyve *Hadsereg és fegyverek 1956*⁸ címmel. Horváth Miklós érdekes előadása az eseményeket mint háborút mutatta be, kitért a szovjet csapatok elhelyezkedésére, felszereltségére, valamint a magyar katonai alakulatok ütőképességére és az eseményekben játszott szerepére. Éhmann Gábor doktorandusz a második proletárdiktatúra második leghosszabb börtönbüntetését elszenvető katonáról (a későbbi papról), Tabódy Istvánról beszélt, aki, bár nem egyedül, de példaképként magaslik ki a korszak személyiségei közül.⁹

Az utolsó szekció (*A forradalom a virtuális térben*) első előadását Galambos István doktorandusz tartotta, felvázolva az 1956-os sajtó helyzetét és szerepét. A Felvidékről érkezett Cservenka Ferdinánd egy szinte még feltáratlan területet, az 1956-os események csehszlovákiai visszhangját dolgozta fel lendületes előadásában.

A rendezvény – amelyet a Szabadságharcosokért Közalapítvány és a Törtel Jobbításáért Alapítvány is támogatott – kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a község méltó módon emlékezzen meg a forradalom 55. évfordulójáról.

⁷ M. KISS SÁNDOR a katolikus egyetem intézetvezető egyetemi tanára, a Kahler Frigyes vezette egykori Történelmi Tényfeltáró Bizottság tagja, számos 56-os témájú munka (*Kinek a forradalma?; A csalogány elszállt; Utak 56-boz, Utak 56 után; Közéletések 1956, Magyarország sortragédiái*) szerzője, illetve társszerzője.

⁸ KOVÁCS VILMOS – HORVÁTH MIKLÓS, *Hadsereg és fegyverek 1956*, Zrínyi, Budapest 2012.

⁹ ÉHMANN GÁBOR, *A buszárból lett pap – Tabódy István az ’56-os események forgatagában*. In: *A vidék forradalma – 1956*, szerk. GAGANETZ P. – GALAMBOS I., TITE, Budapest, 2012, 67–80.

Formai kéréseink szerzőinkhez

A szöveget word-formátumban, rtf-kiterjesztésben kérjük elektronikus úton megküldeni a következő címre: <orpheusnoster@googlegroups.com>. Általában maximum 1 szerzői ív (40.000 leütés szóközökkel, jegyzetekkel, bibliográfiával együtt) terjedelmű cikket várunk, de ennél jelentősen rövidebb cikk közlését is szívesen vállaljuk. Recenziók esetében a várt terjedelem körülbelül 5-10.000 leütés.

A főszövegben használt alapbetűtípus 12 pontos Times New Roman legyen, a lábjegyzetben 10 pontos Times New Roman. Ha a szöveg különleges fontkészséget is igényel, kérjük csatolni a fontkészséget, valamint a cikket pdf-formátumban is. A főszöveget sorkizártan, másfeles sortávolsággal, a bekezdések elején behúzás nélkül kérjük; a lábjegyzetet sorkizártan, szimpla sortávval.

Hivatkozásokat lábjegyzetben és nem végjegyzetben kérünk. Külön irodalomjegyzék, bibliográfia a tanulmány végén nem feltétlenül szükséges, de szívesen vesszük, különösen, ha egy szerzőtől több művet is idéznek, és az i.m.-mel való hivatkozás zavart okozhatna. Ilyen esetben javasoljuk a jegyzetekben a szerző és évszám alapján történő rövid hivatkozást. Ha nincs külön irodalomjegyzék, az első alkalommal való idézést teljes formában kérjük, utána pedig i.m., illetve i.h. formában. Kereszthivatkozások ne legyenek. Folyóiratcikk, könyvfejezet címét idézőjelek között, normál betűvel kérjük, folyóirat, könyv címét dőlt betűvel.

Minden esetben pontos irodalmi hivatkozást kérünk (megjelölve a kezdő és záró oldalszámot, tehát nem 230sq. formában). Kérjük, az oldalszámot csak abban az esetben egyértelműsítsék p. (pp.) betűvel, ha az idézett mű jellegéből (katalógus, képkötet) következően egyébként nem volna világos, hogy oldalszámról van szó. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, és kérjük a hivatkozás, illetve az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.

Kérjük, klasszikus auktorok idézésénél ne alkalmazzanak kiskapitálist. Az auktorok nevét és műveik címét lehet a szakmában bevett rövidítésekkel külön magyarázat nélkül alkalmazni. Tudományos közéletünkben kevésbé ismert folyóiratok, sorozatok, kézikönyvek nevét vagy ne rövidítve írják, vagy az irodalomjegyzék végéhez csatoljanak rövidítésjegyzéket is.

Az idegen nyelvű, latin betűs kifejezéseket és idézeteket kérjük dőlt betűvel szedni, a görög, héber, kopt és szír idézeteket a megfelelő betűvel (más nyelvű szövegeket is szívesen látunk eredeti írásmóddal). Kérjük, hogy ne külön görög, héber stb. betűkészletet használjanak, hanem unicode betűket (ha egyes ékezetes betűket az alapbetűtípussal nem tudnak létrehozni, Palatino Linotype betűt ajánlunk).

A görög neveket a szerző szándéka szerint tudományos vagy magyaros átírásban, egy cikken belül következetesen kérjük. Kérjük, görög neveket – latin auktor idézését kivéve – ne írjanak át latinosan (pl. Achilles, Homerus).

Képek esetén a képaláírásokat a szöveg legvégén beszámozva kérjük megadni. A képeket ne ágyazzák be a dokumentumba, hanem külön képfájlban, a lehető leg-

nagyobb méretben és felbontásban (tehát min. 1000x1000 pixel) küldjék, és a szövegben jelöljék meg, hová szerkesszük be a képet.

A tanulmányokhoz kérünk körülbelül 15 soros angol, német, francia, olasz vagy latin nyelvű rezümét a cikkel közös fájlban, a szöveg végén. Kérjük, hogy szerzőink nevük mellett adják meg a következő információkat: születési év, tudományos fokozat, a tudományág, melynek művelőjeként a „Számunk szerzői” rovatban szeretnék magukat azonosítani, oktatási-kutatási hely. Recenziók esetében a recenzeált mű minden könyvészeti adatát kérjük a cikk címében, illetve alcímében megadni.

A korrektúrát a Word Eszközök menüjének Változások követése gombja alatt a Módosítások elfogadása vagy elvetése lehetőségnél, Elfogadja, illetve Elveti gombokkal az adott helyen jelezve kérjük vissza.

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Újkor és legújabb kor

F. ROMHÁNYI Beatrix: *A só mint alamizsna a késő középkorban*

UHRMAN Iván: *Görög császárnak leánya? Szent Imre feleségéről (?)*

GÁLFFY László: *Vadászat, erdőhasználat és város Anjouban. Megjegyzések Valois Károly egy 1321-ben Angers-nak adott oklevele kapcsán*